THE JAIPUR EDITION OF THE RGVEDA.

EDITED

BY

(DAYA KRISHNA)

CONTENTS:

Part I

1. PREFACE

2. INTRODUCTION

3. Note: The Arrangement of the text.

(i) The Sūkta in this collection have been taken from the edition of the Ṛgveda, edited by Sri Kanhayalal Joshi published from Chaukhamba Orientalia, Varanasi, 2000.

There are minor differences in this text from that of Satvalakar based on the standard text published by Max Mueller and acknowleged by Satvalekar in his Introduction to the text he edited and published from Pardi (4.ed) Sūkta 5.44 may be seen as one example of this.

(ii) The original mandala and number of the Sūkta is kept intact and indicated clearly at the beginning of the Sūkta in the present collection. Thus, sūkta ९.९० in the IX maṇḍala attributed to Vasistha Maitrāvaruṇi, remains 9.90, even though in the present edition of the Ṛgveda, it is there in Maṇḍala VII which belongs to the ṛṣis of that lineage. This fact is clearly indicated both in the VII maṇḍala itself and the separate Contents-page of that mandala attached at its beginning.

Contd....2....

(iii) Separate Contents-page of each mandala are given at the beginning of each mandala starting ith the rsi who has the largest number of Sukta ascribed to him in the present collection and then giving them in a sequence where each has a larger number of sukta, or equal to those, of the succeeding one.

(iv) Non-Lineage mandalas, that is, VIII, IX and X, are arranged slightly differently, but on the same principale. Details are explained in the Introduction and the seqarate Contents-page for them making the whole thing still clearer.

(v) The Master Contents-page for the whole text and all the mandalas is given at the beginning preserving the principle and hence starting with the rsi with the largest number of Sukta in the Rgveda and presents in a descending order till itculminates inthose who have only one sukta in the text that we havewith us at present.

Part II

Total Number of Rsis and their Sukta in the Rgveda.

Part III

Rsis and their Sukta in each Mandala of the Rgveda.

1. Mandala I Rsis of the Kanva Lineage.
2. Mandala II Rsis of the Angirasa and Bhargava Lineage.

Contd....3....

....3.....

Section I

(i) गृत्समद (आङ्गिरस शौनहोत्र पश्चाद् भार्गव शौनक.

Section II

(ii) Ṛṣis/Ṛṣikās of the Āngirasa Lineage.

Section III

(iii) Ṛṣis of the Bhārgava Lineage.

3. Maṇḍala III

Ṛṣis of the Viśwāmitra Lineage.

4. Maṇḍala IV

Ṛṣis of the Gautama Lineage.

5. Maṇḍala V

Ṛṣis/Ṛṣikās of the Ātreya Lineage.

6. Maṇḍala VI

Ṛṣis/Ṛṣikās of the Bharadwāja Lineage.

7. Maṇḍala VII

Ṛṣis/Ṛṣikās of the Vasiṣṭha Lineage.

Part IV Non-Lineage Maṇḍala

1. Maṇḍala VIII
2. Maṇḍala IX
3. Maṇḍala X

APPENDICES:

APPENDIX I

Section I

Non-Lineage Rsis inthe Lineage Mandala.

Section II

Lineage rsis in the Non-Lineage Mandala.

APPENDIX II

Section I

Total number of rsis in each mandala along with the rsi with the largest number of sukta in that Mandala and the numbr of rsis in that mandala with one sukta only.

Section II

Total Number of Rsis/Rsikas in the Rgveda and the total number of Rsis/Rsikas with one sukta only in the Rgveda.

APPENDIX III

Some Sukta having a mantra from different rsis and/or addressed to diffeent devata in different chanda as exampales of the problem regarding the 'unity' that they are supposed to have in terms of these three together.

1.120, 8.1, 10.59.

APPENDIX IV

Saptrsis in the Rgveda.

Contd....2.....

APPENDIX V

Sūkta in Self-praise of the ṛṣis and the Ṛṣikās.

APPENDIX VI

Sūkta in praise of Yajamāna, yajamāna-dampati or gift in the Ṛgveda.

APPENDIX VII

Upaniṣad in the Ṛgveda.

APPENDIX VIII

Bhāvavṛttam in the Ṛgveda.

APPENDIX IX

Ṛṣikās in the Ṛgveda.

PREFACE

The search for the *ṛṣis* started accidentally. Both the *Mīmāṁsā sūtra* and the *Brahma sūtra* mention the name of *ṛṣis* in their discussion about the 'right' of women and *śūdra* to the performance of the Vedic sacrifice or the attainment of Brahma Vidyā. The name of Bādari as the protagonist of the 'right' of everyone to the performance of the Vedic sacrifices came as a surprise. "सर्वाधिकारं स्यात्", he is said to have said, a 'telling declaration', and a clear indication that the *ṛṣis* did not speak with 'one voice' and that they held different, even conflicting, opinions on important issues.

The *ṛṣis* were individuals with their distinctive names and personalities. Their names have been associated with important *pūrva pakṣa* in the Indian tradition. Even in the context of the Veda, it has been so. The name of Kautsa is well known, but there are many others. Śākaṭāyana, Śākapuṇi, Bhāgui, Aupamanyu, Gārgya and Gālava are some of the well-known names in this connection. The anonymity of the Indian tradition suddenly appeared to be a myth; the 'names' were there all over, and not just the 'names' but the

intellectual positions espoused by them, and attributed to them.

And, if one wants to search for the *ṛṣis*, what better place to go than the *Ṛgveda*? But, as we happened to be complete 'outsiders', unaware of the work already done, we were simply overwhelmed by the material in front of us, and the 'chaotic' form it was in. How to find the *ṛṣis* in the *Ṛgveda* when they were all over the ten *maṇḍalas* with strange names, and no sequence as the same person was there in many of the *maṇḍalas*. To go page by page, *sūkta* by *sūkta*, and note down the name of each *ṛṣi* seemed an impossible undertaking. Luckily for us, we had not only Shalyaji's four volumes of the *Ṛgveda* with Hindi translation edited by Satvalekar, but also young enthusiasts like Varsha and Anu who undertook the 'impossible' job and showed that nothing is impossible to those who want to do things and have the 'will' to do so. Independently, they went page by page, *sūkta* by *sūkta* and noted down the names of the *ṛṣis* and the *devatās* as the initial idea was to make two 'new' collections, one centred around the *ṛṣi* and the other centred around the *devatā*. All credit to them, as, without their

painstaking work, the idea would have remained 'still-born' and nothing would have come out of it.

The day they handed me the list, I thought everything was done. But that was only the first step. The 'real' task had just begun. The questions were: how to bring these different scattered *sūkta* of a *ṛṣi* together and how to arrange them in a 'meaningful sequence'.

The *sūkta* had to be brought from the *maṇḍalas* in which they are at present to a place where they 'should' belong, but do not actually do so in the present collection. The obvious 'step' was to take a 'scissors' or 'blade' and neatly cut the relevant portion from the 'printed text' and move it to the place where, according to our 'new' way of 'looking', it should naturally have belonged in the first place itself.

What more simpler than this!!! Get a text of the *Ṛgveda* and have a 'blade' in your hand and a 'ruler', and the whole thing should be 'over' in a few days, if not hours.

But unexpected difficulties intervened. The present text of the *Ṛgveda* as printed has not only the *sūkta* of a particular *ṛṣi* scattered over many *maṇḍalas* but also runs into pages where while the beginning of the *sūkta* is clearly indicated,

the 'end' is not. The 'end' is where the 'new' *sūkta* begins which may belong to some other *ṛṣi* and hence has to be shifted elsewhere: the 'order' of the present *Ṛgvedic* text, once disturbed, seemed to result not in another order, but chaos which one did not know how to handle.

The obvious thing once again was to go *sūkta* by *sūkta* of this 'broken', 'dispersed', 'disrupted' text and indicate, wherever it was necessary, that the *sūkta* was complete, that it had ended. This had to be done in the case of each of the 1,028 *sūkta* in the *Ṛgveda*.

But this was, and could not be, the 'end' of the story. One could easily shift the Āngiras-Bhārgava to the II *maṇḍala*, the Viśwāmitra to the III *maṇḍala*, the Gautama to the IV *maṇḍala*, the Ātreya to the V *maṇḍala*, the Bharadwāja to the VI *maṇḍala* and the Vasiṣṭha to the VII *maṇḍala*. But what to do with the rest, the 'hundreds' of *ṛṣis* who did not belong to these prestigious lineages, but still were there in the *Ṛgveda*. They seemed like "poor cousins" who were there by courtesy, but did not 'belong' to any place in the *Ṛgveda* in particular.

The obvious next step was to find for them a 'place' in the remaining *maṇḍalas*, I, VIII, IX and X, if one did not want to disturb the ten *maṇḍala* division of the *Ṛgveda* that obtains at present. But what shall provide a 'reasonably objective' and 'justifiable' basis for the allocation of 'new' space to the *ṛṣis* who now did not seem to belong anywhere.

The simple solution would have been to leave them where they already were, and not worry about the thing at all. But this could not be, as the 'shifting' and the rearrangement had revealed a new lineage of *ṛṣis*, the Kāṇvas, who were there in I, VIII and IX *maṇḍala* and deserved a *maṇḍala* to themselves. And, this we did by bringing them all together in the I *maṇḍala* which now belongs to them only, just as the other lineage *ṛṣis* belonged to their own *maṇḍalas*.

The 'dedication' of the First *maṇḍala* to the *ṛṣis* of the Kāṇva family raised the question regarding what to do with the *ṛṣis* who are found there at present. The First *maṇḍala* now having become a "lineage *maṇḍala*", they could not remain there, and so they had to be shifted elsewhere. The Eighth *maṇḍala* was the obvious choice, except for those who, for some strange reason, were also present either in the Ninth or the Tenth *maṇḍala*, and seemed to form some sort

of a 'family-lineage' of their own. Kāśyapa Mārīca was the obvious exception. He had only one *sūkta* consisting of one *mantra* in the First *maṇḍala* (1.99), but had a number of other *sūkta* in the Ninth *maṇḍala* where there were a lot of other Kāśyapas also. So the Kāśyapas, about eleven in number, were all brought together in the Ninth *maṇḍala* where they have now a 'visible' presence of their own.

The 'discovery' of the Prājāpatyas was a real discovery. The Kāśyapas, at least, are mentioned amongst the seven *ṛṣis* both in *sūkta* 9.107 and *sūkta* 10.137; the Prājāpatyas are mentioned nowhere, though Prajāpati Paramṣṭhi and Hiraṇyagarbha Prājāpatya both are known in connection with the Nāsadīya and the "KA" *sūkta* respectively (10.129, 10.121). The Prājāpatya were there in other *maṇḍalas* also (5.33, 5.34), and they had all to be brought together, and as they were mostly in the Tenth *maṇḍala*, it was obvious that they had all to be together there.

This was not the end of the journey however. New problems cropped up; the first, seemingly intractable; the second, arising out of the decision that the 'new' arrangement had to be *ṛṣi*-centered. There were *sūkta*, so many of them with more than one *ṛṣi*, sometimes seven or more and, at

times, having the 'lineage *ṛṣis*' in them. How to 'disentangle' or 'disengage' the *sūkta*, and where to take the different *ṛṣis* was the problem. The *sūkta* had to be preserved intact; it could not be broken into separate mantra, nor the *ṛṣis* could be separated.

The solution finally adopted was to keep the *sūkta* intact, transfer it to the 'lineage *maṇḍala*' of the *ṛṣi* where he belonged, indicate different *ṛṣis* numbering and naming them separately and indicating clearly that the same *sūkta* was meant. This entailed that the same *sūkta* had to be printed separately at many places. This, though awkward, had to be accepted as the only alternative was to 'break' the *sūkta* into mantra, and print the mantra separately.

The difference between the *sūkta*-centric or the mantra-centric arrangement of the *Ṛgveda* would not have come into the open except for this. Perhaps, it would be best to adopt both the approaches, depending upon which was suitable in a particular context.

The solution to the other problem was simpler. We simply had to shift the *ṛṣis* with a particular family name in the Tenth *maṇḍala* together at one place in it. This led to the

discovery of 'new' family-lineages, which have become more 'visible' by the new arrangement of the *sūkta* in the Tenth *maṇḍala*.

The 'discovery' of the women-*ṛṣis* or the *ṛṣikās* in the *Ṛgveda* was another surprise, particularly in the light of the discussion about their 'right' to participate in the performances of the Vedic *yajña* in the *Mīmāṁsā sūtra* (6.1.4). There are more than thirty *ṛṣikās* in the *Ṛgveda* and though the fact is well known, nobody seems to know what to do about them. Perhaps, the best thing would be to bring all of them together and 'listen' to what they have to say on the subjects 'dear' to them. But that would have been to make a 'gender-based' division, and hence we have not done so. Perhaps, an 'appendix' might serve the purpose as well.

The rearrangement and the transference, however, has not affected the present numbering of the *sūkta* and the *maṇḍala* without any alteration. Thus *sūkta* 8.20 remains so even when it is transferred to the First *maṇḍala* because the rsi to whom it is attributed is Saubhari Kāṇva.

The 'seemingly impossible' having been accomplished, one looks back and wonders how could it all have been

possible. So many 'accidents' all the way, 'unexpected obstructions' and 'helpful interventions', new faces appeared from nowhere, offering help without which the work would have stuck. To think of all these is to 'feel' that the work was 'destined' to be. Daniel came practically from nowhere, heard about what we were doing, got books that he thought might be helpful, latest and the best. *The Myth as Argument* was his gift just as the one on the *Traditions of the Seven Ṛṣis* or the one on *The Khila sūkta* published from Poona. Thoughtful from one who came to 'learn' and now started practically to 'teach' by asking questions and making one 'think' in a 'new' way.

Talking of books, how can one ever forget Mukund whose library has always been practically at my disposal. So many of his books are 'lying' with me, all 'needed' at one time, in the vain hope that they might be 'needed' again. But then he imaginatively anticipated what might really be 'helpful' to me. And this, when he violently disagreed with what I was doing, and disapproved of it totally.

Satvalekar's standard edition of the *Ṛgveda* he brought on his own and also the *Bṛahaddevatā* edited by Macdonell, books which would have saved us much unnecessary labour

if we had known of them earlier. So much of what Varsha and Anu had gone through could easily have been avoided as it had already been done earlier. But the wonder of wonders is that they did not take the next step and did what we did. Satvalekar has the list of *ṛṣis* on p.54 of his work with the title ऋषि सूची. Macdonell's work is a mine of information on the *devatā* just as the Nighaṇṭu and the *Nirukta* are, or as the *Myth as Argument* by Laurie Patton is.

In the maze of the *ṛṣis*, the *devatā* and the *chandas* we would have wandered endlessly but for Sapna, Sujata and Yogi who gave us the right help at the right time. But all of them have appeared and disappeared 'leaving' the work incomplete; it was only Mr. Mathur who stood firm through it all and to him, if to any one, goes the credit of the completion of this work, *The Jaipur Edition of the Ṛgveda* with the hope that the *ṛṣis* and the *ṛṣikās* of our ancient past become 'alive' once more and 'seen' and 'felt' in their concrete individuability as they had never been in the past.

Introduction

The present edition of the *Ṛgveda*, called by us the Jaipur Edition of the *Ṛgveda*, offers a more conveniently re-arranged text without any alteration whatsoever, centered around the *ṛṣi* or the *ṛṣikā* to whom the *sūkta* or the *mantra* is ascribed.

This should have been done long ago as there seems little reason why the *sūkta* or the *mantra* ascribed to the same person be dispersed over all the *maṇḍalas* as they are at present. That some such attempt was made is evident by the existence of the *maṇḍalas*. "II, III, IV, V, VI and VII which, as is well known, belong to the Āngirasa-Bhārgava, the Viśwāmitra, the Gautama, the Ātreya, the Bharadwāja and the Vasiṣṭha families. But there are a large number of *ṛṣis* belonging to these families who occur in the I, VIII, IX and X *maṇḍalas*.

Perhaps these *maṇḍalas* were added later and hence the *ṛṣis* belonging to these lineages in them could not be given their rightful place in the *maṇḍala* belonging to them.

But there are *ṛṣis* in these very family-lineage *maṇḍalas* who do not belong to these families and it is difficult to explain their presence there. The III *maṇḍala* which is supposed to belong to the Viśwāmitra family has, for example, *Utkīla Kāvya* (3.15, 3.16), *Gāthī Kauśīka* (3.19-22), *Devaśrvā* and *Deva Vāta Bhārata* (III.23) and *Nadyaḥ*, specifically mentioned as a *ṛṣikā* in *sūkta* 3.33. There is also the odd, but so often repeated phenomenon in the Ṛgvedic text, of alternative ascriptions to different *ṛṣis* without any decision regarding the question to whom it is to be ascribed. *Sūkta* 3.54, 3.55 and 3.56 mention Prajāpati Viśwāmitra, Prajāpatirvācyo vā. (See also 3.38). The alternative ascription occurs again in *sūkta* 3.62 where it is said Gathino Viśwāmitraḥ jamadagnirvā. *Sūkta* 3.31 similarly says Kuśka Aiṣīrathiḥ Gāthin Viśwāmitro Vā.

The Third *Maṇḍala* is not an exception, but rather the rule in this regard. The Fourth *Maṇḍala* which is said to belong to the Gautama lineage has Trasadasyu Paurukutasya in *sūkta* IV.42 and Purumīlahajamīlaha Sauhotrau in *Sūkta* IV.43 and in IV.44.

The Fourth *maṇḍala*, though said to belong to the Gautama lineage, does not include any *sūkta* from Gautama

Rāhūgaṇa, even though he is explicitly mentioned by name among the seven *ṛṣis* in *sūkta* IX.107 and is present in *Maṇḍala* I from *sūkta* 74 to *sūkta* 93.

The situation in V, VI and VII *maṇḍalas* is not very different. The V *Maṇḍala* has VṛśoJānaḥ in *sūkta* 2, Dharuna Āngirasa in *sūkta* 15, Bandhu-subandhu, Śrutabandhu-viprabandhin-Gaupāyanā-Laupāyanā vā in *sūkta* 24, Traivṛṣṇasatry-ayarunaḥ, Paurukutsa Trasdasyu, Aśvamedha Bhārata Rājānaḥ in *sūkta* 27, Gaurivītśi Śāktya in *sūkta* 29, Samvaraṇa Prājāpatya in *sūkta* 33 and 34, Prabhuvasu Āngirasa in *sūkta* 35-36, and Avatsāra Kāśyapa in *sūkta* 44. Even the most sceptical will agree that this is a little too many and that the presence of the Āngirasa in this *Maṇḍala* calls for an explanation, specially when they have a *maṇḍala* to themselves, that is, the second.

The VI and VII *maṇḍala* seem to fare slightly better. The VI seems to have only one *ṛṣi* not belonging to Bharadwāja family in it, that is, *Śaṁyu Bārhaspatya* in *sūkta* 44, 45 and 46, and *sūkta* 48 as well.

The VII *maṇḍala* has Kumār-Āgnaye in *sūkta* 7.101 and 7.102 belonging to a family other than that of Vasiṣtha

andas we have seen in the case of the other *maṇḍalas*, there are just too many non-lineage *ṛṣis* in them to make even a plausible case for the usual contention. Even the second *maṇḍala* has *Kūrma Gṛtasamada* in *sūkta* 27, 28, 29 mentioned as *Kūrmo Gṛtasamada Grtsamado vā*.

What is stranger, however, is that none of these lineage *ṛṣis*, and many a time even the most important of them are found in *maṇḍalas* other than their own. Even Vasiṣṭha Maitrāyaruṇi, practically the sole *ṛṣi* of the VII *maṇḍala*, is present in *sūkta* 90 and 97 of IX *maṇḍala* and *sūkta* 137 of the Xth *maṇḍala*.

The same is the case with *ṛṣis* of the other lineages. The Viśwāmitras occur in *maṇḍala* I, IX and X. There are only 11 *rsis* belonging to the Viśwāmitra family, out of whom only four are found in the *maṇḍala* that is said to belong to them, that is, *Maṇḍala* III. Of the rest, two belong to the I *maṇḍala*, the famous Madhuchandā Viśwāmitra among them, four exclusively in X[th] *maṇḍala* and the rest found in more than one *maṇḍala*, that is, *maṇḍala* I, IX or X.

The *maṇḍala* IV that is said to belong to the Gautama lineage has no other 'Gautama' in it than Vāmadeva Gautama

who, incidentally, is not mentioned as a *saptarṣi* in *sūkta* 107 of the IX *maṇḍala* or *sūkta* 67 of the same *maṇḍalas*. Gautama Rāhūgaṇa, who is mentioned as one of the seven *ṛṣis* in these two *sūkta* of IX *maṇḍala*, is, according to the arrangement in the existing text of the *Ṛgveda*, in I *maṇḍala* and not in *Maṇḍala* IV to which he is supposed to belong. So also is the case of Nodhā Gautama who is found only in the first, eighth and ninth *maṇḍala*. We have thus only three members of the Gautama lineage out of whom two are just not in their *maṇḍala*.

The *ṛṣis* of the Ātreya family are found in VIII, IX and X *maṇḍala*. It is true that out of the thirty-nine (39) members of this family thirty-four (34) are found only in V *maṇḍala* that belongs to them. But there are others, at least 2, who are found only in *Maṇḍala* VIII (8.73-74 and 8.91) and one who is found only in X *maṇḍala* (10.143) and two who occur in *Maṇḍala* IX also Śyāvāśva Ātreya and Atri Bhauma, the two most prominent *ṛṣis* of the Ātreya family occur in the VIII and IX *maṇḍala* also. The former has 4 *sūkta* in the VIIIth *maṇḍala* (8.35, 8.36, 8.37 and 8.38) and one in the IX *maṇḍala* (9.32). The latter has three *sūkta* in the IX *maṇḍala* (9.67, 9.86 and 9.107). These all should be in the Fifth

maṇḍala if it is to represent the *ṛṣis* of the Atri family completely there.

The Bharadwāja family occupies the sixth *maṇḍala*, and it has 12 members, out of whom only four are found exclusively in their own *maṇḍala*. The rest are scattered in IX and X *maṇḍala*, four found exclusively in *Maṇḍala* X and one only in *Maṇḍala* IX. The remaining ones are found both in VI and IX and in the case of Bharadwāja Bārhaspatya, the seniormost and most important member of the family, in *Maṇḍala* X also.

The story of the Vasiṣṭha clan is strange as if we remove the *sūkta* 9.97 and 9.150, only Vasiṣṭha Maitrāvaruni would remain to represent the clan, though he is found in the IX *maṇḍala* also (9.67, 9.90, 9.97, 9.107), and these will have to be taken into account if the list of the *sūkta/mantra* ascribed to him is to be complete.

The case of the Āngiras and Bhārgavas who occupy the second *maṇḍala* is even stranger. First, two different and distinct families occupy not only the same *maṇḍala* but the *sūkta* are attributed jointly to them, except *sūkta* 4.5, 6 and 7 which are exclusively ascribed to Somāhuti Bhārgava 2.27,

2.28 and 2.29 which are ascribed to and Kūrma Gṛtsmada also. There is no *sūkta* ascribed to any Angirasa alone, and all the *sūkta* ascribed to *ṛṣis* of that lineage are found in other non-lineage *maṇḍalas*, that is, I, VIII, IX and X *maṇḍala*, except Dharuna and Prabhuvasu Āngirasa in the Vth *maṇḍala* (5.15, 5.35).

Āngirasa *ṛṣis*, thus, are found only in *maṇḍalas* other than their own, and their number is not small. There are, in all, 44 Āngirasa in the present text of the *Ṛgveda* who are just not there in the II *maṇḍala*. If they have to be there in their own *maṇḍala*, they will have to be shifted from all the mandala where they are now, that is, the II *maṇḍala* which, ostensibly seems to belong to them.

The case of the Bhargava lineage is slightly different as at least one of them is found in his own *maṇḍala*, that is, II *maṇḍala*. The rest of them, about ten in number, occur in the non-lineage *maṇḍalas*, that is, I, VIII, IX and X *maṇḍala*. Thus, like the Āngirasa, they too would have to be shifted to the second *maṇḍala*.

The Āngirasa-Bhārgava families jointly mentioned in II *maṇḍala* present another problem if the *ṛṣis* mentioned as

Saptarṣi in the *Ṛgveda* sutra 107 of the IX *manḍala* is taken seriously. *There is just no Āngirasa there* and the BhĀrgava mentioned is the *Jamadagni BhĀrgava* who is not found in the II *manḍala*. The *sūkta* attributed to him are 8.101, 9.62, 9.65 and 9.67. There is one *rsi* named Jamadagni who occurs in the III *manḍala* belonging to the Viśwāmitra family and also in the X *manḍala* (3.62, 10.137).

Thus, we have the strange spectacle of a whole *manḍala* that is supposed to be a "lineage-*manḍala*" having no *ṛṣi* mentioned by their lineage name in them and yet being attributed to them. Even in *sūkta* 10.137, which again mentions the seven *ṛṣis*, neither Āngirasa nor Bhārgava are mentioned. Instead of Jamadagni Bhārgava, just Jamadagni is mentioned.

The presence of Āngirasa in the V *manḍala* belonging to the Ātreya family raises a problem of its own. Atreyas are a recognized lineage mentioned both in *sūkta* 9.107 and 10.137, but Āngirasa are not. How, then, could they find a place there when they were not in the picture at all. Perhaps, the whole of the II *manḍala* is a later addition to the core *Saṁhitā* of the lineage *manḍalas*, that is, III, IV, V, VI and VII. These too have their problems as pointed out earlier,

specially in the case of *Mandala* IV, but there can be little doubt that they do belong to the "Lineage Family *Mandalas*" and deserve to be recognized as such.

The Āngirasa and Bhārgava *ṛṣis* thus have to be brought to the II *mandala* in order to give them the "visibility" they deserve in the pantheon of the *ṛṣis* in the *Ṛgveda*. The same has to be done, though to a lesser extent, with the *ṛṣis* belonging to the other lineage families as they too have to be brought to their respective *mandalas*. This is what we have attempted to do through the re-arrangement of the Ṛgvedic text in the present collection.

But this exercise visibly reveals, perhaps for the first time, the overwhelming presence and preponderance of just four individual *ṛṣis*, Vasiṣṭha Maitrāvaruṇi, Bharadvāja Bārahspatya, Vāmadeva Gautama and Viśwāmitra Gāthina. It also brings to light the presence of a family lineage, unnoticed and utterly neglected, that is present in *Mandala* I and VIII, that is, the Kāṇva lineage.

The 'discovery' of the Kāṇva may be ascribed to the eminent Vedic scholar, Pandit Damodar Satvalekar, who not only made a list of all the Kāṇva *ṛṣis* in *Mandala* I, VIII and

IX in his *Introduction* to the Kāṇva Saṁhitā of the Śukla Yajurveda, but also raised the question whether these were the same Kāṇva as the Kāṇva of the *Ṛgveda*. His answer was in the negative, but the more important point is that he did notice the Kāṇva in the *Ṛgveda*, though he did not know what to do with it. The only sensible thing would have been to bring them all together, say, in the I *maṇḍala* where they already have a prominent position. This, however, he could not even think of doing as it would have meant 'disturbing' the present arrangement which to him, as to everybody else, would be a sacrilege, a violation of the integrity and sanctity of this most sacred text of the Indian tradition.

But is it a fact that this 'sacred' text has not been subjected to additions or deletions before. It can be no news to the scholars of the Veda that Patanjali talks of 21 *śākhās* of the *Ṛgveda*, and that the *Caraṇa Vyūha Sūtra* speaks of 5. Surely there must have been differences, important differences, to entitle them to be called ' *śākhās*' of that Veda. And, does the *Nirukta* or the *Nighaṇṭu* have all the *devatās* found in the present text, suggesting that the text they had was different from the present one. And, is it not a fact that the text of the Puruṣa *sūkta* in the *Ṛgveda* (10.90) by

Nārāyaṇa has 6 more *mantras* added to it in the *Vājasaneyī Mādhyandin Saṁhitā* of the *Śūkla Yajurveda* (adhyāya 31) and 39 more including the six from the Vājasaneyī *Saṁhitā* in the *Kāṇva Saṁhitā* of the *Śūkla Yajurveda* (*adhyāya* 35).

The *Kāṇva*, thus, were important and, more than this, they seemed to have had an independent personality of their own. The *Kāṇva ṛṣi* of the *Abhijñānaśākunalam* is an evidence of this, in case additional evidence were needed.

We have, therefore, done what Satvalekar was on the verge of doing and brought all the *Kāṇva* into the I[st] *Maṇḍala*. But this necessitated the shifting of many *rsis* of this *maṇḍala* either to their own lineage *maṇḍalas*, that is II, III, IV, V, VI, VII or to VIII *maṇḍalas*.

This opened a 'new' set of problems as it brings to light that submerged portion of the *Ṛgveda,* which, if paid attention to, brings a 'revolutionary' change in our outlook on the text. Individual *rsis* come into the forefront with no family – lineage appendages, and with a personality of their own. (1) Sunaḥśeṣa Ājīgarti (1.24-30), (2) Pārāśara Śāktya (1.65-73), (3) Kaśyapa Mārīca (1.99), (4) Trita Āptya (1.105), (5) Kakṣīvāna Auśijo Dairghatamasa (1.116-126),

(6) Parucchepo Daivodāsi (1.127-1.139), (7) Dīrghatamas Aucathya (1.140-165), and (8) Āgastya Maitrāvaruṇi (1.166-191). The rest of the *ṛṣis* or the *ṛṣikā* in this *maṇḍala* belong either to the Viśwāmitra, the Gautama, or the Āngirasa family.

Out of the eight non-lineage *ṛṣis* mentioned above, we shall find the Śāktyas, the Āptyas, the Kākṣīvata, the Daivodāsi and the Kāśyapas occurring later in the VIII, IX and/or X *maṇḍala*.

The presence of Kāśyapa Mārīca in the I *maṇḍala* is puzzling in the extreme. He is one of the *saptarṣis* mentioned in *sūkta* 9.107 and yet he has only 1 *sūkta* here. The rest of the Kāśyapas, along with him, are found only in the IX *maṇḍala*.

It is thus only Sunaḥaśeṣa Ājīgarti, Dīrghatamā Aucathya and Agastya Maitrāvarunji who emerge as single individuals without any other family members bearing this name. It is true that many of the others do not have too many others bearing their family name. Parucchepi Daivodāsi, for example, has one other Daivodāsi, that is, Pratardana Daivodāsi in the *Ṛgveda* (9.96). Pārāśara Śāktya also has

only Gaurivīti Śāktya as a Śāktya along with him. (5.29, 9.108, 10.73, 10.74). Kakṣīwāna Auśija Dairghatamasa has only another Kakṣīwāna Dairghatamasa (9.74), which is perhaps only another name for him. Trita Āptya has Dvita Āptya (9.103) and Bhuvana Āptya (10.157), two others belonging to the same family.

The VIII, IX and X *maṇḍala* tell the same tale. They are all mixture of the lineage and non-lineage *ṛṣis* and amongst the non-lineage *ṛṣis* some having others with the same family-name and others just individuals without any seeming affiliation to family, caste, tribe or profession. The number of lineage *ṛṣis* in I, VIII, IX and X *maṇḍala* is Āngirasa (42), Bhārgava (12), Viśwāmitra (14), Gautama (5), Ātreya (6), Bharadvāja (7) and Vasiṣṭha (13). The rest in these four *maṇḍalas* are non-lineage families of *ṛṣis* or just individual *ṛṣis* or *ṛṣikā* as in the I *maṇḍala*.

The 'new' families that arise into prominence after the re-arrangement are Kāṇva, Kāśyapa and Prāpātya. The Kāṇva, as we have pointed out earlier, are found in I, VIII and IX *maṇḍala*, and number about 30. The Kāśyapas, who are said to be among the seven *ṛṣis* in 10.137 occur in I, V, VIII, IX and X *maṇḍala*, though their foremost

representatives are found mainly in the IX *maṇḍala*. Out of the 10 Kāśyapas, 7 are found in the IX *maṇḍala* and only one is found in VIII *maṇḍala* (8.97) and two in X *maṇḍala* (10.106, 10.163). Avatsāra Kāśyapa and Kāśyapa Mārīca who are there in the IX *maṇḍala* have also one *sūkta* each in V and I *maṇḍala* respectively, that is, 5.44 and 1.99. The latter (1.99), surprisingly, consists of 1 *mantra* only.

The presence of Kāśyapas in IX *maṇḍala* along with the fact that it is *Devala* or Asit Kāśyapa who opens the *maṇḍala* with 20 *sūkta* to Pavamāna Soma, the 'new' god of the Vedic Pantheon, may have been responsible for its installation and worship so much so that this is the only *maṇḍala* in the whole of the *Ṛgveda* devoted to this, and this god, only. It is not that Soma as a *devatā* is totally unknown to the Vedic *rsis* before the IX *maṇḍalas*. But there is not even one *sūkta* devoted to him exclusively, and the total number of *mantra* addressed to him adds up to a meager 66 in all the *maṇḍalas* excluding IX and X. *Maṇḍala* V has not even a single *mantra* addressed to Soma, the II *maṇḍala* has only 1 addressed to Indrasoma, the fourth only 2 and that too to Somako Sahadevyāḥ. *Maṇḍalas* III and VII have 3 *mantra* each, and *Maṇḍala* VI has 5. It is only in the First and Eighth

maṇḍala that we have 28 and 24 *mantra* respectively, indicating that the worship of Soma was gaining ground and perhaps the Kāśyapas helped in giving it a status among the *devatā*s of the *Ṛgveda* that was not given even to Indra or Agni, who never had a *maṇḍala* to themselves.

The IX *maṇḍala* is not only strange, but puzzling and intriguing in more ways than one. It introduces the idea of the seven *ṛṣis* in *sūkta* 107, creating problems for the *Rgveda* in its present arrangement, Kāśyapa Mārīca, who is a full-fledged member of the seven *ṛṣis* is nowhere in the *Rgveda* except, as we have already pointed out, with one *mantra* in the First *maṇḍala*. Gautama Rāhūgana, who is mentioned among the seven *ṛṣis*, is not to be found in the Fourth *maṇḍala* belonging to the Gautama family. Similarly, Jamadagni Bhārgava, one of the sacred seven is, like Kāśyapa Marica, only found in the Ninth *maṇḍala* (9.62, 9.65, 9.67) except, also like him (8.297), in the VIII *maṇḍala* 8.101. The presence of these three *ṛṣis*, predominantly in the Ninth *maṇḍala* and their practical 'non-existence outside it raises the question whether they played a significant role in the building of the idea of the seven *ṛṣis* and perhaps, of 'creating' Pavamāna Soma as a *devatā*, suggesting indirectly

by the use of the terms "Pavamāna" to the earlier *devatā* known as "Soma" that he was not as "sacred' or 'pure' as one would have liked him to be.

The *mandala*, it may be noted, has practically all the major *ṛṣis* of the *Ṛgveda*, excepting Vāmadeva Gautama who is not found anywhere outside the IV *mandala*. Besides all the well-known lineages, we have not only the Angirasa and the Kāṇva but also Pārucchepi, Anānt (9.111), Trasadahsyu (9.110) and even Gṛtsamada Śaunaka (9.86) in this *mandala* with their *mantra* in praise of the new *devatā*, Paramāna Soma, who occurs in this *mandala* only. The venerable Vasiṣtha Maitrāvaruṇi, for some strange reason, has all his 9 children, including the daughter Śakti Vasiṣtha, singing the praises of Pavamāna Soma in *sūkta* 9.97. And perhaps, the Kāśyapas, not to be left behind, have two *apsarās*, heavenly beauties, who are called Kāśyapas, in *sūkta* 9,104.

All in all, the Ninth *mandala* presents a lot of problems, particularly with its self-conscious introduction of the idea of seven *ṛṣis* and a new *devatā*, implying the pre-eminence of these *ṛṣis* over all the others, and of the *devatā* over all the other *devatās*. The reiteration of the seven *ṛṣis* by name in *sūkta* 9.67 and their occurrence once again in *sūkta* 10.137

further add to the problem. In any case, the Kāśyapas prove their presence, and have to be taken seriously just as the Kāṇva and the Āngirasa had done earlier.

Another new family to emerge out of the shadows is the Prājāpatya, who have practically remained unknown inspite of the fact that one of the most famous *sūkta* of the *Ṛgveda*, the *Nāsadīya sūkta* (10.129) is ascribed to one of them, the Prajāpati Parameṣṭhī. We also have Hiraṇyagarbha Prājāpatya of the "Kasmai Devāya Haviṣā Vidhema" fame (10.121). In fact, out of the 11 *ṛṣis* of the Prājāpatya family, 9 are in the Tenth *Maṇḍala*. (10.20-26, 10.104, 10.107, 10.121, 10.129, 10.130, 10.161, 10.177 and 10.183). Only two, Prajāpati Vācya and Samvarana Prājāpatya are found in other *maṇḍalas*. The former occurs in III and IX *maṇḍala*, and the latter in V *maṇḍala*. Another important contribution of the Prājāpatya seems to have been to bring a new type of *sūkta* with a new content called "bhāvavṛttam" which, strangely, is mentioned as devta in *sūkta* 10.129 and 10.130, and though *sūkta* 10.121 gives "Ka" as *devatā*, it could also be treated as such.

Besides the Kāṇva, the Kāśyapa and the Prājāpatya *ṛṣi* families, which emerge visibly into prominence after the

rearrangement, there are others which, though not so prominent, deserve to be seen and taken into account. These are: (1) Aindra (7); (2) Yāmāyana (7); (3) Saurya (4); (4) Kākṣīvat (4); (5) Āgneya (4); (6) Gṛtasanada (4); (7) Vairūpa (4); (8) Mānava (4); (9) Bārhaspatya (4); (10) Vāmadevya (3); (11) Tāpasa (3); (12) Pragātha (3); (13) Bhārata (3); (14) Manu (3); (15) Vaikhānasa (2); (14) Ātharvana (2); (17) Kautsa (2); (18) Tārkṣya (2); (19) Viśvāwārā (2); (20) Sarpa (3); and (21) Vātāyana (2).

There is also the strange phenomenon of a number of *ṛṣis* belonging to some one group all in one *sūkta* such as the Vārṣāgirāḥ (5). The Vārṣāgirāḥ occur in *sūkta* 100 of I *maṇḍala*; the Vātaraśanāḥ occur in *sūkta* 136 of the X *maṇḍala* and are 7 in number. The Śārṅga are found in *sūkta* 142 of the X *maṇḍala,* and are 4 in number.

Then, there is the strange and puzzling situation of finding *ṛṣis* designated as 'Indra' or 'Agni', each numbering seven (7) and in the case of the latter designated, many a time, by the same distinguishing character as the *devatā* as, say, Vaiśwānara Agni.

Many of these may appear unimportant at first sight, but if one remembers that it includes Manu Vaivasvata, Vaikhānasa and Kautsa, one may begin to think differently. In fact, the inclusion of tribal *ṛṣis* as indicated by 'sarpa' in their name or Sārparājñī, the *ṛṣikā* in *sūkta* 10.189 is important in this context. The acceptance of the tribals as *ṛṣi* and *ṛṣikā* attests that something important was occurring during this period. Surprisingly, there is a reference in the *Gopatha Brāhmaṇa* 1.2.8 where a tribal *ṛṣi* named Guṅgu is enumerated among the seven *ṛṣis*. A reference to this is given by John E. Mitchner in his book entitled *Traditions of the Seven Ṛṣis*, Delhi, Motilal Banarasidass, 2000, p.7. The author also gives a reference to *Ṛgveda* 10.48.8 where the same word is used to denote a tribal people known by that name. Yet, though he points this out, he tries to get out of the embarrassing situation by suggesting that "it would seem more likely that 'Guṅgu' may be taken as a alternative designation or as a replacement of the *Āṣi* Atri ..." (p.7). (गुंगु गुंगुवासे तपति A *Gopath*ā *Brāhmana* ed. Dr. Vijayapala Vidya-Varidhi. Savitri Devi Bagaria Trust, Calcutta, 1980, p.28.

Prof. Mitchner seems to have been misled into thinking that here there is a mention of the seven ṛṣis, even though the

text says nothing of the kind. In fact, there is a mention of other *ṛṣis* who performed many kinds of *tapasa* in various places. Also Viśwāmitra Jamadagni is mentioned, without making it clear whether the two are to be taken separately, or as one. There is a Jamadagni Viśwāmitra in the Ṛgveda who is supposed to be different from Jamadagni Bhargava who is said to be one of the seven *ṛṣis* in Sukta 9.107).

The presence of tribal *ṛṣis* and *ṛṣikā* has remained unnoticed, just as the presence of those innumerable *ṛṣis* who are there in the *Ṛgveda*, but who do not seem to count. There are more than 350 *ṛṣis* in the *Ṛgveda* and yet no one seems to care to 'learn' anything about *ṛṣis* of that period from this vast variety, sometimes indicating the profession to which they belonged or the function they performed or even the Vedic affiliation they seem to have had or the one that others seem to have associated them with. The appellation "ātharvavana", for example, seems to suggest this. (10.97, 10.120).

The injustice and the neglect comes into the open when we look at the single, individual *ṛṣi* or *ṛṣikā* whose name practically remains unknown even when he/she is associated with a *sūkta* that is recognized as important by everybody. Nārāyaṇa of the Puruṣa *sūkta* (10.90) is one of them. The

sūkta is known to everybody; the *ṛṣi*, practically to nobody. Stranger is the story of *sūkta* 1.164. Neither the *sūkta* nor the *ṛṣi* is known as, say, the other famous *sūkta* mentioned earlier, the *Nāsadiya sūkta*, the KA or *Prajāpati sūkta* or the *Puruṣa sūkta*.

This *sūkta* 1.164 is by Dīrghatamā Aucathya and has no name as, for some reason, only the various *devat*ās are listed, even though he himself says in one of the most oft – quoted line from the *Ṛgveda*, "एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति" (*mantra* 46). This is said specifically in the context of the Vedic gods. Indra, Mitra, Varuṇa, Agni, Yama and Mātariśvā are specifically mentioned in the *mantra* itself.

Earlier in *mantra* 20, it has the famous lines "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" repeated later in the Upaniṣad and usually attributed to it. *Mantra* 45 speaks of the four levels of language, out of which three remain hidden (गुहा त्रीणि निहिता), known only to seers, and it is only the 'fourth' that is spoken or heard by men, (तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति). The *ṛṣi* talks of the संवत्सरकाल चक्र and asks प्रच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः (34). His own answer given in *mantra* 35 "अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः" may be satisfying in the Vedic ethos, but scarcely makes any sense

to-day, unless it is radically reinterpreted and interpreted metaphorically and not literally as is done in the *Mīmāṁsā sūtra.*

Yet, the yajña, the *ṛṣi* is talking about perhaps is not the yajña of the *Mīmāṁsā sītra* as he himself asks in *mantra* 39 "यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति" referring to "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन" which perhaps refers to what came to be called "अक्षर ब्रह्म" later.

The wonder, the question, the speculation is writ large in many of the *sūkta* by the unattached, individual *ṛṣis* in whom an undercurrent of skepticism flows along with a 'faith' in something 'unseen' that seems to lie at the foundation of it all, and which is vaguely 'felt' as one seems to be a 'part' and 'partaker' in its 'presence' not only when it is present but even when it is 'felt' as 'absent' or not even known as such.

This is not the 'loneliness' of the '*kevalin*' or the 'relationless' ātman of the advaitin, but a 'togetherness' with all 'Being' that comes out so powerfully in *sūkta* 10.191, the last *sūkta* of the X *manḍala*, and the last of the present text of the *Ṛgveda*, "सं गच्छध्वं, सं वद्ध्वं". This is called "संज्ञानम"

meaning probably that consciousness is always with the 'other' which also is a consciousness in relation to oneself. The term "*jñānam*' may be seen in the light of *sūkta* 10.71 which is specifically entitled ज्ञानम्. The *sukta* relates 'knowledge' to 'speech' and 'speech' to a 'living consciousness' which alone brings to light that which is inherently hidden. प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः (10.71.1).

The relationship is earlier referred to in *sūkta* 10.190 as that between *ṛta* and *satya*, the truth that is there in the cosmos or the external world and the truth that is there in the 'inner being' of man, both equally 'hidden' and equally half-revealed.

The *Ṛgveda* itself is not a unitary text, but a collection of *mantra*s 'orally composed and preserved over an unbelievably long stretch of space and time by hundreds of *ṛṣis* whose stories are lost in myth and the context of the situation and circumstances in which they came into being known so little that to expect them to have any unitary meaning by any linguistic, meditative, intuitive or hermeneuticic exercise is a vain hope, and not only that but a "willful forgetting' of the fact that, not to talk of the *Rgveda*

as a whole, even a *sūkta* has *mantra* with little interrelation between them or the sequence in which they occur. Neither the *Nairukta* nor the Vaiyākarana or the *Aitihāsika* or the *Yājñika* approach which Yāska enumerated in the *Nirukta* would help in the matter. Nor the Myth As Argument approach epitomized in the *Bṛhaddevatā* and brought into prominence recently by Lanrie L. Patton, 1996, Walter de Gruyter, Berlin, New York.

The *Ṛgveda*, it is forgotten, contains, according to the best authorities, ten thousand five hundred fifty two *mantras* (10.552) in one thousand twenty-eight *sūkta* (1,028). The *mantra*, it should be remembered, are never given in isolation, but always in a *sūkta*. This is so true that even when a *sūkta* consists of only one *mantra* as in 1.99, it is treated as a *sūkta*. But, inspite of this, it is never clarified what is meant by a *sūkta*, or what is its relation to the *mantra* contained in it.

The 'unity' is supposed to be given not by the 'meaning' or the 'intuited experience' contained in the *sūkta*, but by the *ṛṣi*, the *devatā* and the *chandā*, the three pillars of the Veda, acknowledged and accepted by everybody. But who is a *ṛṣi*, and who is a *devatā* is not very clear as the distinction

disappears in those *sūkta* where the *ṛṣi* and the *devatā* are the same. In *sūkta* 7.33, for example, the great sage Vasistha Maitrāvaruni has his own sons as *devatā* in *mantra* 1-9, while the *Vasiṣṭha putrāh*, who come into their own distinctive individuality in *sūkta* 9.97, treat *Vasiṣṭha* as a *devatā* in *mantra* 10-14. It is true that Satvalekar's text in the first case adds "वासिष्ठपुत्राः इन्द्रो वा" but does not do so in the other part. Viśwāmitra Gāthin, the other great *ṛṣi*, is mentioned as a *devatā* in *sūkta* 3.26, *mantra* 9 as Viśwāmitropādhyāya when he himself is the *ṛṣi* in the *sūkta*. Similar is the case with Vāmadeva Gautama in IV.18 where Vāmadeva occurs as a *devatā* in the *sūkta*.

These are just a few examples. The fact is that there are so many of them, particularly where the *ṛṣi* or the *ṛṣikā* has *mantra/sūkta* in praise of himself or herself and thus functioning as a *devatā* in the *sūkta* that it is difficult to take the appellation of *ṛṣi* or *devatā* seriously, or the distinction between them.

The situation is further complicated by the "dialogue-*sūkta*" where the same person appears alternatively as a *ṛṣi* or *devatā* depending on the fact whether he/she is addressing, or

being addressed. The Viśwāmitra-River dialogue (3.33), Pururavā-Urvasi dialogue (10.95), Yama-Yami dialogue (10.10), Bhavayavya-Romaśā dialogue (1.126) are some well known examples.

The 'dialogical' and the non-dialogical *sūkta* apart in which the *ṛṣi* or the *ṛṣikā* also appears as the *devatā* of the *sūkta*, there are the *sūkta* where the *yajamāna* is said to be the *devatā*, questioning thus the very notion of the *devatā* which we have at present. If anything more were needed in this connection, we have evidence in plenty in the *Ṛgveda* where even household things such as pestel and mortar, or *ūkhala* and *mūsala* are treated as *devatā* (1.28). In fact, the list of *devata*s as given in the *Nighantu* is instructive in this respect. It includes *aśva* (horse), *māṇḍukāḥ* (frogs), *akṣaḥ* (Dice) with which one gambles, *ratha* (chariot), *iṣubhiḥ* (arrows), *dhanuṣa* (bow) and other such things. Those interested might see *sūkta* VI.75 for other such weapons used in battle.

Neither the term '*rsi*' nor the term '*devatā*' convey what is usually 'meant' by these terms today, in the context of the *Ṛgveda* if we closely see the way they are 'used' therein. Nor does the idea of '*chandā*' which the *mantra* has necessarily to have in order to be a *mantra* support the idea, usually held by

everybody, that the *mantra* were 'revealed' to the *ṛṣi* or the *ṛṣikā*, and not 'composed' or 'created' by them. The *ṛṣi*, it is said, were "*mantra dṛṣṭā*" and not "*mantra sṛṣṭā*", but if they were 'really' so, how could they have taken care to see or ensure that not only all the *mantra* in many a *sūkta* are in the same *chandā*, but also how so many 'new' *chandā* came into being by a modification of the same *chandā*, or even some that were entirely new. There is, for example, not one Gayatri *chandā*, as is generally believed. The *Ṛgveda* mentions a variety of them, just as it does of other *chandā*, giving thus an evidence of the creative innovativeness of the Vedic *ṛṣi* who could imagine new forms, and significant modification in those that were 'old', or rather those that he found 'given' to him by the tradition. *Sūkta* 1.30, 8.11, 8.68, 9.108 and 10.9 mention these forms of Gāyatrī as पादनिचृद गायत्री, प्रतिष्ठा गायत्री, वर्धमाना गायत्री, अष्टुम्मुखः गायत्री, तथा यवमध्या गायत्री ।

Satvalekara has not mentioned these, but has mentioned द्विपदा गायत्री at no.15 in his list of Rgvedic *chanda* on p.768 of his *Ṛgveda Saṁhitā*, 4th edition, *Svādhyāya Maṇḍala*, Pardi, Gujarat, India.

Satvalekar's list of *chandā* as given on p.768 of his work, unfortunately, gives a mistaken impression that this is his 'final' list of the different types of *chandā* found in the Ṛgveda as he himself offers a fuller and more complete list on pp.830-834 of this very work.

This is perhaps as detailed a presentation of the subject as would be found anywhere else. It even has a hypothesis, or even a contention, that most of the *chandā* in the Ṛgveda are a modification of the basic eight or ten, known as (1) गायत्री, (2) उष्णिक्, (3) अतुष्टुप, (4) बृहती, (5) पंक्ति, (6) त्रिष्टुप, (7) जगती, (8) प्रणाथ, and (9) संकीर्णम् । The numbering in the text, for some reason, seems erratic, as one finds No.10.6 (त्रिप्टुप) without any clarification as to what are to be construed as 7, 8 and 9 (pp.832, 833).

But even this detailed analytical list leaves puzzles, as it is not a straightforward formulation of a problem and the attempt to answer it. It does not ask the simple question if so many of the seeming 'new' *chandā* are only modifications of the 'old', then what is this 'modificatory activity' that leads not only to newness', but also to the claim that is it 'new', or the feeling that it is so. The पिपीलिका मध्य, for example, is said to

be a modification of उष्णिक, of अनुष्टुप and बृहती, but what does this do to the notion of 'modification' on which the whole contention rests, is never asked, or even raised. And, surprisingly, द्विपदा गायत्री which was earlier mentioned on p.768, is not mentioned here at all. Instead, we have त्रिपदा गायत्री which is mentioned, but not as a variant in the main list on p.830, but on the 'side-lines' on the same page.

The problem of *chandā* in the Ṛgveda, however, is not confined to the issue that Satvalaker seems to be grappling with in his treatment of the subject here. Rather, it concerns the relation of the ṛṣi to the *chandā* and the way he views it for his purpose. He may use any *chandā* he likes, modify it in his own ways, or, if it so suits his mood, may use many *different* ones in the same *sūkta*.

Kakṣīvāna Dairghatamasa Auśija has nine different *chandā* in *sūkta* 1.120, including such new ones as ककुप, का-विराट, नष्टरूपी, तनुशिरा, विष्टार बृहती and कृति. It would be difficult to believe that the *ṛṣi* had no hand in the creation of *mantra* in these different *chandā* in this one *sūkta*.

The *ṛṣi* was self-consciously aware that he was 'making' something like, say, the carpenter, or any other professional.

The *ṛṣi* in *sūkta* 9.112 expressly declares कारूरहं, my father was a भिषक and mother an उपल प्रक्षिणी, and the *ṛṣi* of *sūkta* 0.97 is designated as आथर्वण भिषज् and the *devatā* of the *sūkta* are औषधि.

So, the "Kārūs" created the *mantra* and the *chandā*, and the "kārūs" were not one, but many, almost 350, and someone usually called "Vyāsa" seems to have collected them into *sūkta*, perhaps with the help of a large number of persons who remembered them and, later, arranged them in some order which must have been provisional, to be arranged and re-arranged as new material poured in. As "Kārūs" would have continued to appear, the 'collection' must have been continuously up-dated till, for some reason, it was felt that the canon must be closed, or the task of 'preserving' orally that which had been collected proved so onerous, increasingly difficult and almost impossible that the 'safe' upkeep of that which had already been collected became the main concern of those who 'specialized' in this task and pursued it as a 'profession' by reciting the *mantra* ordered in the *sūkta* form day and night through complicated techniques of 'recitation', devised just for this purpose. They were the

'technologists' who preserved intact the '*mantra*-heritage' without questioning or even trying to understand what they were "preserving". Their's was not to question 'why' or to 'understand' and find whether the 'order' or the 'sequence' in what they were 'preserving" was correct, or even whether it was worth preserving. They were the "First Librarians" of the world who were assigned an impossible task by the socio-political order of their times, and they did it.

The social and institutional consequences of this have hardly been paid any attention by those who have been understanding 'social formations' in the early periods of the Indian civilization.

Those who tried to 'understand' or make 'sense' of this vast corpus could only have been interested in certain 'aspects' or 'parts' of it and, as everyone knows, the 'understanding' enterprise got divided pretty early as evidenced even in the Brāhmaṇa texts between those who presume a yajña-centric interpretation and those who saw them as 'symbolic utterances' conveying 'hidden' or 'profounder' meanings. Even amongst these, as Yāska clearly indicates, there was a preponderance of those who tried to 'decipher' the meaning of the text through what may roughly

be called "empirical approaches". Neither the linguistic approach represented by the *Nighantu* (etymologistic) or the Vaiyākaraṇa (grammarians) could be considered 'non-empirical' in their approach to the Vedic text as 'preserved' by the specialists of the oral tradition. Nor could the 'contextual' approach, called '*aitihāsika*' by Yāska, be considered as such.

The 'non-empirical' is there in the Brahamana texts, but it comes into the forefront only in the texts called Aranyakas which overlap sometime with Brāhmaṇa text, as in the *Jaiminīya Brāhmaṇa Upaniṣad* or, say, the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*. The *Upaniṣads* are, of course, the latest phase in this metaphorical, symbolic, non-empirical approach, to the understanding of the tradition enshrined in the Veda.

But none of these approaches, whether 'empirical' or 'non-empirical' ever questioned the sequence or the order or the organization of the *mantra* and *sūkta* as 'preserved' by those who were entrusted with the task, and who performed it so well, that everyone is amazed how it could ever have been imagined, let alone done.

The 'preserved text' as orally transmitted has to be accepted as there was no 'alternative' to it. But that the 'idea'

lasted even after it came to be 'written', is difficult to understand. The oldest manuscript said to be found in Kashmir is dated to around 1000 A.D. and, it may be safely assumed that Sāyaṇa's *Bhāṣya* written on it in around fifteenth century, must have been a 'written' one. And, at least no one would deny that to-day we have had the 'printed' text with us for almost two hundred years. Yet, the 'habit' still persists and neither Dandekar nor Satvalekar nor any of the other great Vedic scholars has seen the simple fact that the present text of the *Ṛgveda* is unfair to the *ṛṣis* whose *mantra* are said to have been divinely inspired.

This obvious 'injustice' we have tried to rectify in the present Jaipur edition of the *Ṛgveda*. The reader and the scholar may 'judge' for himself if what we have done 'required' to be done. In a sense, Satvalekar in the *ṛṣis-sūcī* he has given in his edition of the *Ṛgveda* referred to earlier, has done just this (p.55). But though he did see the necessity, he did not 're-arrange' the text more logically in its light. Perhaps what prevented him was the same 'inhibition' that affected the earlier compilers of the *anukramaṇīs*, whether of the *ṛṣis*, or the *devatās* or the *chandā*. Nothing should be done to change anything in the Veda as it will be to 'disturb'

what should remain the same as it was for ever, and ever. But this was relevant and necessary only for those times when that which was embodied in language could be preserved only in this way. To-day times have changed, and what was necessary then, is no more necessary now. To be bound by the habits of the past when they stand in the way even of doing justice to it is a 'Bondage' from which one requires to be 'freed'.

And this is an attempt to 'free' the *Ṛgveda* from its 'past' in which it had got its 'temporal form' due to the 'accidental' necessities of those times.

आचार्यदयाकृष्णेन संपादितस्य ऋग्वेदस्य भूमिकायाः संस्कृतभाषान्तरणम्

॥श्री गुरुराजो विजयते॥

विदुषां पुरतः समुपस्थाप्यमानमिदम् ऋग्वेदस्य पुनस्संस्करणं यदस्माभिः "जयपुरीयम् ऋग्वेदसंस्करणम्" इत्याख्यायते, मन्त्रद्रष्टृणाम् ऋषीणाम् ऋषिकाणां चाधारेण विभक्तं सत् पठितृणां विनूतनं सौकर्यमादधाति । परमत्र सूक्तानाम् अन्यथा सन्निवेशः एव विरचितो, न तु मन्त्रानुपूर्व्या काचित् पुनारचना।

कार्यमिदं बहोः कालादरभ्यैव कर्तव्यतया अवशिष्टमासीत् यतः वर्तमानकाले उपलभ्यमानेषु ऋग्वेदसंस्करणेषु तथा गुरुशिष्यपाठक्रमे च एकस्यैव ऋषेः संबन्धिनो मन्त्राः अनेकेषु मण्डलेषु विक्षिप्ततया दरीदृश्यन्ते, यश्च विक्षेपः नात्यन्तं हृदयङ्गमो वर्तते।

वंशमण्डलानि

पूर्वमेव एतादृशः प्रयत्नो विहित इत्येतत् दृश्यते यतः द्वितीयमारभ्य सप्तमान्तं मण्डलेषु क्रमशः (1) आङ्गिरसः - भार्गवः (2) विश्वामित्रः, (3) गौतमः, (4) आत्रेयः, (5) भरद्वाजः, (6) वसिष्ठः इत्येते ऋष्यन्वयाः एव प्रायो दृश्यन्ते इति विदुषां ज्ञातमेव। परन्तु एतेषाम् ऋष्यन्वयानाम् ऋषीणां वा संबन्धिन एव बहवो मन्त्राः प्रथम-अष्टम-नवम-दशम-मण्डलेष्वपि दृश्यन्ते इत्येव विचारणीयोंऽशः । संभाव्यते च इदानीमुपलभ्यमानसंहितायाम् एतानि मण्डलानि अनन्तरमायोजितानीति कारणेन एतन्मण्डलचतुष्टयस्था मन्त्राः पूर्वोक्तेषु तत्तदन्वयीयमण्डलेषु नान्तर्भाविता इति।

अत्र चान्योऽप्यंशः अवश्यं विचारणीयः यत् एतेषु अन्वयसंबन्धिमण्डलेष्वपि तत्तदन्वयासंबन्धिनः बहवः ऋषयः मन्त्रद्रष्टतया आयोजिताः, येषाम् ऋषीणाम् तादृशी उपस्थितिः किंकारणिका इति। अयं च विषयः एतावता कालेन सम्यक् न विवेचितः, असुलभविवरणश्च वर्तते।

तृतीयमण्डलम्

तथा हि – विश्वामित्रान्वयसंबन्धिनि तृतीयमण्डले तावत् उत्कीलः कात्यः (3.15-16), गाथी कौशिकः (3.19-22), देवश्रवाः तथा देववातः भारतः (3.23) तथा नयः, याः 3.33 सूक्ते केषांचन मन्त्राणां द्रष्टृतया सूच्यन्ते, इत्यादयः अन्येऽपि ऋषयो दृश्यन्ते।

किं च अन्योऽपि अनेकत्र आवर्तमानः अत्यन्तमाश्चर्यकरः विषयोऽस्ति, यत् एक एव मन्त्रः कदाचित् निर्धारणं विना द्वयोः ऋष्योः नाम्ना उल्लिखितः इति। यथा 3.54-55-56 इति सूक्तत्रयं तथा 3.38 सूक्तं च प्रजापतिविश्वामित्रस्य प्रजापतिवाच्यस्य वा इति विकल्पेन ऋषिद्वयसंबन्धितया उल्लिखितम्। तथैव 3.62 सूक्तमपि गाथिनविश्वामित्रस्य वा जमदग्नेर्वा संबन्धि इति उल्लिखितम्। तथैव 3.31 सूक्तमपि कुशिक-ऐशीरथेः विश्वामित्रस्य वा इति ।

चतुर्थमण्डलम्

पूर्वोक्तान्वयनियमे केवलं तृतीयमण्डलम् अपवाद इति चिन्तयितुं न शक्यते, यतः अनेकत्र अयं नियमो भज्यते। तथा हि गौतमान्वयसंबन्धितया प्रसिद्धे चतुर्थे मण्डले 4.42 सूक्ते त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः, तथा 4.43-44 सूक्तयोः पुरुमीळ्ह-अजामीळ्हौ सौहोत्रौ ऋषी दृश्यन्ते। तथा

गौतमान्वयसंबन्धिनि चतुर्थमण्डले गोतमराहूगणस्य सूक्तं किमपि न दृश्यते, यश्च गोतमराहूगणः नवमे मण्डले 74-93 पर्यन्तसूक्तानां द्रष्टृतया उल्लिखितः। अयमपि विषयः अतीव आश्चर्यकरोऽस्ति।

पञ्चममण्डलम्

पञ्चम-षष्ठसप्तममण्डलानां स्थितिरपि नातीव भिद्यते। तथा हि - पञ्चममण्डले आत्रेयमण्डलत्वेन ख्याते 2 सूक्ते वृषो जानः, 15 सूक्ते धरुण आङ्गिरसः, 24 सूक्ते गौपायना लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च, 27 सूक्ते त्रैवृष्ण्यः त्र्यरुणः पौरुकुत्स्यः त्रसदस्युः भारतः अश्वमेधश्च राजानः (अत्रिर्भौम इति केचित्), 29 सूक्ते गौरिवीतिः शाक्त्यः, 33-34 सूक्तयोः प्राजापत्यः संवरणः, 35-36 सूक्तयोः प्रभूवसुः आङ्गिरसः, 44 सूक्ते काश्यपः अवत्सारश्च ऋषयः दृश्यन्ते। सूक्तानां पुनस्संनिवेशस्यावश्यकतायामतीव संशयालुरपि पुरुषः पूर्वोक्तविषयम् अवगणयितुं न शक्नोति। किं च आङ्गिरसीयत्वेन प्रथितं द्वितीयं मण्डलं विहाय अस्मिन् मण्डले धरुण-आङ्गिरसस्य उपस्थितिरपि विचारणीया।

षष्ठसप्तममण्डले

परन्तु षष्ठसप्तममण्डलयोः स्थितिः किंचिदिव समीचीना इव दृश्यते। भारद्वाजमण्डलेऽस्मिन् एक एव भारद्वाजभिन्नः ऋषिः शंयुबार्हस्पत्यनामा 44-45-46-48 सूक्तानां द्रष्टृत्वेन उल्लिखित इति तत्कारणम्। तथा वसिष्ठमण्डलत्वेन ख्याते सप्तममण्डलेऽपि 101-102 सूक्तयोः कुमार आग्नेय एक एव वसिष्ठभिन्नः ऋषिः मन्त्रद्रष्टृत्वेन उल्लिखितः।

द्वितीयमण्डलम्

तथा आङ्गिरसीयत्वेन ज्ञाते द्वितीयमण्डलेऽपि 27-28-29 सूक्तेषु कूर्मो गार्त्समदः गृत्समदो वा ऋषित्वेन ज्ञायते इति ।

संभूयैतत्समस्तं निराकरोति मण्डलानां शक्यविवरणां संभाव्यविवरणां वा सम्यगवस्थितिम्।

स्वकीयमण्डलं विहाय अन्यत्र ऋषीणां दर्शनम्

इतोऽपि आश्चर्यकरं यत् एते अन्वयमध्यपातिनः ऋषयः, तथा अनेकवारं तदन्वयीयप्रमुखश्चापि ऋषिः तदन्वयीयमण्डलं विहाय अन्यत्रापि मण्डलेषु ऋषित्वेनोल्लिखिता इति। तथा हि सप्तममण्डलस्य प्रायः एकाकी ऋषिः मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः नवमे 90 तथा 97 सूक्तयोः, तथा दशमे 137 सूक्ते च ऋषितया दृश्यते।

इयमेव च स्थितिरन्येषां मण्डलर्षीणामपि । तथा हि तृतीयमण्डलीयाः विश्वामित्राः प्रथमे नवमे दशमेऽपि मण्डले दरीदृश्यन्ते । विश्वामित्रान्वयीयेषु एकादशसु ऋषिसु केवलं चत्वार एव विश्वामित्रीये तृतीयमण्डले दृश्यन्ते। विश्वामित्रीयेषु अवशिष्टेषु ऋषिषु द्वौ प्रथममण्डले, ययोश्च अतीव प्रसिद्धः विश्वामित्रः मधुच्छन्दा अन्यतरः, चत्वारः केवलं दशममण्डले, अन्ये तु प्रत्येकमनेकेषु प्रथम-नवम-दशमेषु वा दृश्यन्ते।

चतुर्थे गौतमीयत्वेन प्रथिते मण्डले केवलं वामदेवः गौतमः एव दृश्यते, न त्वन्यः कोऽपि गौतमः। परन्तु वामदेवः गौतमस्तु 9.107 सूक्ते वा 9.67 सूक्ते वा सप्तर्षिषु अन्यतमत्वेन नैवोल्लिखितः। पूर्वोक्तयोः सूक्तयोः सप्तर्षिषु अन्यतमत्वेनोल्लिखितः गौतमो राहूगणश्च स्वकीये

गौतममण्डले नैवोल्लिखितः, अपि तु प्रथममण्डले दृश्यते। तथैव नोधा गौतमोऽपि प्रथम-अष्टम-नवममण्डलेषु दृश्यते। तदित्थं गौतमीयेषु त्रिषु ऋषिषु द्वौ स्वकीये मण्डले न दृश्येते।

पञ्चमे आत्रेयीयमण्डले इयं स्थितिः। आत्रेयाः अपि अष्टम-नवम-दशममण्डलेषु दृश्यन्ते। तत्र आहत्य 39 संख्याकेषु आत्रेयीयेषु 34 आत्रेयाः स्वकीये पञ्चमे उल्लिखिताः। अन्ये तु एवम् -- द्वौ केवलम् अष्टममण्डले 73-74 तथा 91 सूक्तेषु, एकः दशममण्डले 143 सूक्ते केवलम्, अन्यौ द्वौ नवमे, तथा श्यावाश्व आत्रेयः अत्रिर्भौमश्चेति द्वौ प्रमुखौ ऋषी अष्टम-नवममण्डलयोः दृश्यन्ते। तयोः श्यावाश्व आत्रेयः 8.35-36-37-38 इति चतुर्णां सूक्तानां, 9.32 इति एकस्य सूक्तस्य ऋषित्वेनोल्लिखितः। अत्रिर्भौमश्च नवमे 9.67, 9.86, 9.107 इति सूक्तत्रयस्य ऋषिः । परन्तु यदि सर्वे आत्रेयाः एकस्मिन् मण्डले अन्तर्भावनीयाश्चेत् ते सर्वे पञ्चमे एव मण्डले स्युः।

षष्ठे भारद्वाजमण्डले च, भारद्वाजान्वयीयेषु द्वादशसु केवलं चत्वार एव दृश्यन्ते। अन्ये तु एवं - चत्वारः केवलं दशमे एव, एकः केवलं नवमे एव, अवशिष्टेषु प्रायः षष्ठे नवमे च दृश्यन्ते। एतदन्वयीयः वृद्धतमः प्रमुखश्च ऋषिः भारद्वाजः बार्हस्पत्यः दशमेऽपि दृश्यते।

वसिष्ठान्वयस्य तु अत्यन्तमाश्चर्यजनिका स्थितिः। तत्र यदि इन्द्रप्रमतिवासिष्ठर्षिकं 9.97 सूक्तं तथा मृळीकवासिष्ठर्षिकं 10.150 सूक्तं च त्यजामश्चेत् केवलं मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः एव वसिष्ठान्वयप्रतिनिधिर्भवेत्, नान्यः कोऽपि। परन्तु अयं मैत्रावरुणिः वसिष्ठः नवमे 67, 90,97,107 सूक्तेष्वपि दृश्यते। एतदीयसूक्तसंख्यापरिपूरणे एतान्यपि सूक्तानि परिगणनीयानि।

द्वितीयमण्डलीयर्षित्वेन प्रख्यातयोः आङ्गिरसभार्गवान्वययोस्तु स्थितिराश्चर्यकरा। तत्र प्रथमं कारणमिदम् यत् द्वाभ्यां विभिन्नाभ्याम् अन्वयाभ्याम् एकं मण्डलम् अधिक्रियते, तथा सर्वाणि सूक्तानि अन्वयद्वयीयर्षिकत्वेन उल्लिखितानि, यत्र च केवलं 2.4-5-6-7 सूक्तानि, येषां सोमाहुतिर्भार्गवः ऋषिः, तथा 2.27-28-29 सूक्तानि येषां कूर्मो गृत्समदः ऋषिः, अपवादीभवन्ति।

तथा केवलम् आङ्गिरसमात्रर्षिकम् एकमपि सूक्तं मण्डलेऽस्मिन् नास्ति। एवम् आङ्गिरसाः अन्येषु अन्वयमण्डलभिन्नेष्वपि मण्डलेषु प्रथम-अष्टम-नवम-दशमेषु दृश्यन्ते। परं धरुण आङ्गिरसः तथा प्रभूवसुः आङ्गिरसः 5.15,5.35 सूक्तयोः ऋषित्वेनोल्लिख्येते।

एवं च आङ्गिरसाः केवलम् आङ्गिरसमण्डलभिन्नेषु एव मण्डलेषु दृश्यन्ते। तेषां संख्यापि न लघीयसी । आहत्य 44 आङ्गिरसाः इदानीन्तने ऋग्वेदे दृश्यन्ते, ये च स्वकीये मण्डले न दृश्यन्ते। यदि च सर्वे आङ्गिरसाः एकत्र स्थापनीयाः तर्हि ते सर्वे द्वितीयमण्डले एव भवेयुः।

भार्गवान्वयस्थितिः किञ्चिदिव भिद्यते। तथा हि-- तत्रैकः भार्गवान्वयीयः स्वकीये द्वितीयमण्डले दृश्यते, अन्ये दश भार्गवास्तु अन्वयमण्डलभिन्नेषु प्रथम-अष्टम-नवम-दशमेष्वेव दृश्यन्ते। तस्मात् तेऽपि सर्वे भार्गवाः द्वितीयमण्डले स्थापनीयाः।

आङ्गिरसभार्गवान्वययोः अन्या समस्या तु एवम् -- 9.107 सूक्ते सप्तर्षित्वेन आङ्गिरसः कोऽपि न परिगणितः । जमदग्निर्भार्गवः तत्र सप्तर्षिषु परिगणितः। परन्तु सः द्वितीयमण्डले नैव दृश्यते। 8.101, 9.62, 9.65, 9.67 इत्येवं सूक्तानि तदृषिकाणीत्युल्लिख्यते। तथा जमदग्निरित्येकः 3.62 तथा 10.137 सूक्तयोः ऋषिः दृश्यते।

तदित्थं परिस्थितिरीदृशी संपद्यते यत्र अन्वयीयमण्डलत्वेन ख्याते तदन्वयीयः ऋषिः न दृश्यते। तथा 10.137 सूक्तेऽपि न आङ्गिरसः, नापि भार्गवः, नापि च जमदग्निर्भार्गवः, अपि तु केवलं जमदग्निर्दृश्यते।

तथा आत्रेयान्वयीयत्वेन ख्याते पञ्चममण्डले आङ्गिरसोपस्थितिरपि समस्यां प्रादुर्भावयति। आत्रेयान्वयस्तु प्रश्रितः 9.107 तथा 10.137 सूक्तयोः, न तथा आङ्गिरसान्वयः। तत्कथं ते अतदीयमण्डले प्रविष्टाः इति। संभाव्यते च द्वितीयं मण्डलम् अन्वयीयायाम् ऋग्वेदसंहितायाम् अनन्तरकाले योजितमिति। तथा तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठमण्डलानि अपि स्वकीयाः समस्याः आबिभ्रत्येव (विशेषतः पञ्चमम्), यत्प्रतिपादितं पुरस्तात्, परन्तु स्थाने तेषां नाम अन्वयमण्डलानीति।

तदित्थम् आङ्गिरसाः भार्गवाश्च ऋषयः स्वकीये द्वितीये मण्डले स्थापनीयाः, येन ते ऋग्वेदीये ऋषिसमूहे स्वकीयां महितिं प्राप्नुयुः। एवमेव अल्पेन परिमाणेन अन्येषामपि ऋषीणां स्वकीयमण्डलेषु संस्थापनोपयोगी पुनस्संनिवेशविशेषः करणीयो भवति। तदेतत्प्रयोजनमुद्दिश्य ऋग्वेदस्य पुनर्व्यवस्थापनप्रयत्नः प्रकृतसंस्करणे अस्माभिर्विहित इति सप्रश्रयमावेद्यते।

परन्तु प्रयत्नेनानेन समग्रसंहितायां केवलं चतुर्णामेव ऋषीणां प्राधान्यं तथा बाहुल्येन ऋषिता च प्रद्योतिता भवति। ते च ऋषयः 1. मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः, 2. भरद्वाजः बार्हस्पत्यः, 3. वामदेवः गौतमः, तथा 4. गाथिनो विश्वामित्रश्चेति।

काण्वान्वयः

किं चायं प्रयत्नः पूर्वमलक्षितं कंचन ऋग्वेदीयमन्वयमपि पुरतः संस्थापयति यश्च अन्वयः काण्वानाम्, प्रथमे अष्टमे च मण्डले संलक्ष्यते। इदं च काण्वान्वयपुनरन्वेषणं प्रसिद्धवैदिकपण्डितस्य सातवलेकरोपाख्यदामोदरशर्मणः श्रमस्यैव फलम्, यतः तेनैव महानुभावेन प्रथम-अष्टम-नवममण्डलेषु दृश्यमानानां काण्वर्षीणां सूची स्वकीये शुक्ल-यजुर्वेदीयकाण्वसंहितायाः उपोद्घाते दत्ता, तथा "ऋग्वेदीयानां तथा काण्वसंहितास्थानां च काण्वर्षीणामभेदः संभवति न वा" इत्याशक्य "न अभेदः" इत्युत्तरितम्। परन्तु तस्य प्रमुखं योगदानं तु ऋग्वेदीयानां काण्वर्षीनामन्वयस्य पुनरन्वेषणमेव, यद्यपि तेषां विषये किं करणीयमिति सः नैव निरचिनोत्।

तदत्र ऋग्वेदीयानां सर्वेषां काण्वर्षीणां प्रथममण्डले समावेशः उचितः, येन तेषां प्रामुख्यं प्रद्योतेत। यतः प्रथमे इदानीमेव बहवः काण्वाः संलक्ष्यन्ते। परन्तु दामोदरशर्मणा तु एवं कदापि न पुनस्संनिवेशविचारे प्रवृत्तं, यतः ऋग्वेदे प्राचीनक्रमागतसंनिवेशभङ्गं वैदिकजनः नानुमनुते, मन्यते च तमिमं क्रमभङ्गम् अपौरुषेये भारतीये परमपवित्रप्रमाणे हस्तप्रक्षेपमिव।

ऋग्वेदे आवापोद्वापाः

परन्तु ऋग्वेदः अतीव पवित्रतया संरक्षितः सन्नपि अनेकवारम् आवापोद्वापभागेव वरीवर्ति इति नातिरोहितं विदुषाम्। यतः पतञ्जलेः काले ऋग्वेदस्य एकविंशतिशाखाः आसन्निति तेनैवोद्घोषितं, तथा चरणव्यूहसूत्रे च पञ्चशाखानामुल्लेखः संदृश्यते। कथं च शाखाभेदकारणीभूतान् पाठभेदान् विना शाखाभेदः संभवितुमर्हति ? किं च अद्य ऋग्वेदस्य शाकलशाखायां दृश्यमानाः सर्वाः देवताः निरुक्तनिघण्ट्वोः किमुपलभ्यन्ते ? अस्य प्रश्नस्य उपलभ्यमानं निषेधात्मकमुत्तरं तु सूचयति निरुक्तादिरचनाकाले अस्याः संहितायाः रूपं प्रकारान्तरेण आसीदिति। किं चेदानीम् ऋग्वेदे

उपलभ्यमाने नारायणदृष्टे पुरुषसूक्ते तावत् षोडश ऋचः सन्ति। परन्तु वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखास्थे तस्मिन्नेव सूक्ते अधिकतया षट् मन्त्राः योजिताः (वा.मा.सं.अध्यायः 31)। तथा वाजसनेयिकाण्वसंहितायां पुनः माध्यन्दिन- शाखास्थषण्मन्त्रानन्तर्भाव्य 39 अधिकाः मन्त्राः समायोजिताः (वा.का.सं.अध्यायः.35)। तदित्थं काण्वाः अतीव प्रमुखाः सन्ति, तथा स्वकीयं च स्वातन्त्र्यं च बिभ्रति इति अनेन ज्ञायते। अस्मिन् अधिकप्रमाणापेक्षायां तु अभिज्ञानशाकुन्तलस्थः काण्वोऽपि परिगणयितुं शक्यः।

तथा चेदं पर्यवसितं यत् पण्डितदामोदरशर्मणा यत् कर्तव्यतया ज्ञातमासीत्, परन्तु न कृतं, तदस्माभिः क्रियमाणं वर्तते इति। तस्मात् सर्वान् काण्वान् ऋषीन् प्रथममण्डले अन्तर्भावयामः, तथा प्रथममण्डलस्थान् अन्यान्वयीयांश्च ऋषीन् तत्तदीयान्वयमण्डलेषु च अन्तर्भावयामः।

प्रथममण्डलीयाः समस्याः

परमनेन प्रयत्नेन पुनश्च नूतनाः समस्याः प्रादुर्भवन्ति याः इत्थम्– तत्र प्रथममण्डले अनेके ऋषयः प्रसिद्धान्वयरहिताः दृश्यन्ते। यथा 1.शुनःशेप आजीगर्तिः (1.24-30), 2.पाराशरः शाक्त्यः (1.65-73), 3.कश्यपो मारीचः (1,99), 4.त्रित आप्त्यः (1.105), 5.कक्षीवान्दैर्घतमस औशिजः (1-116-126), 6.परुच्छेपो दैवोदासिः (1.127-139), 7.दीर्घतमा औचथ्यः (1.140-165), तथा 8. अगस्त्यो मैत्रावरुणिः (1.166-191) इति। अन्ये प्रथममण्डलीयाः ऋषयस्तु विश्वामित्र-गौतम-आङ्गिरसान्वयीया एव।

अत्र अष्टसु प्रसिद्धान्वयरहितेषु ऋषिषु शाक्त्यः, आप्त्यः, कक्षीवान्, दैवोदासिः, कश्यपश्च इति ऋषयः अष्टम-नवम-दशममण्डलेषु अन्यत्रापि दृश्यन्ते।

अत्र प्रथममण्डले कश्यपमारीचस्य संस्थितिरपि आश्चर्यजनिका। सः 9.107 सूक्ते सप्तर्षिषु परिगणितः, तस्य परमेकमेव सूक्तं प्रथममण्डले उपलभ्यते। अन्ये काश्यपास्तु नवममण्डले संलक्ष्यन्ते, तथैव कश्यपमारीचस्यापि।

तथा च शुनश्शेप आजीगर्तिः, दीर्घतमा औचथ्यः, अगस्त्यः, मैत्रावरुणिः इत्येवं त्रयः अन्वयरहिताः केवलाः (सजातीयनामवद्रहिताः) दृश्यन्ते। सन्त्यन्येऽपि केचन न्यूनसजातीयनामवदृषिकाः। यथा परुच्छेपदैवोदासेः अस्त्यन्यः सजातीयः प्रतर्दनः दैवोदासिः (9.96)। पराशरशाक्त्यस्यास्ति सजातीयः गौरिवीतिः शाक्त्यः (5.29, 9.108, 10.73, 10.74)। तथा कक्षीवतः औशिजदैर्घतमसस्य अस्त्यन्यः सजातीयः कक्षीवान् दैर्घतमसः (9.74)। परमिदम् औशिजस्यैवापरं नामेव प्रतीयते। तथा त्रितस्याप्त्यस्य द्वित आप्त्यः (9.103), भुवन आप्त्यश्च (10.157) सजातीयौ स्तः।

अष्टम-नवम-दशममण्डलानि

अष्टम-नवम-दशममण्डलानामपि स्थितिरेषैव भवति। तत्रापि अन्वयीयानां तथा अनन्वयीयानां च ऋषीणां संमिश्रणं दृश्यते। अनन्वयीयेषु बहूनाम् अन्वयनाम-जाति- कर्मादिकं स्फुटतया किमपि न प्रतीयते। तत्र प्रथम-अष्टम-नवम-दशममण्डलेषु अन्वयीयानाम् ऋषीणां संख्या तावदित्थम् – आङ्गिरसाः 42, भार्गवाः 12, विश्वामित्राः 14, गौतमाः 5, आत्रेयाः 6, भरद्वाजाः 7,

वसिष्ठाः 13 इति। एतेषु चतुर्षु मण्डलेषु अवशिष्टाः ऋषयस्तु येन केनचित् अन्वयेन न संबद्धा अपि तु स्वकीयपृथक्नामभिरेव प्रसिध्यन्ति प्रथममण्डलीया ऋषय इव।

काण्वाः काश्यपाः प्राजापत्याः

तदित्थं पुनर्व्यवस्थाप्यमाने ऋग्वेदे सति काण्वाः काश्यपाः प्राजापत्या इति ऋषीणां त्रयोऽन्वयाः प्रमुखतया पुर अन्तर्भवन्ति। तत्र काण्वास्तु पूर्वोक्तरीत्या प्रथम-अष्टम-नवमेषु मण्डलेषु संलक्ष्यन्ते। तेषां संख्या तु प्रायः 30 (त्रिंशत्)। 10.137 सूक्ते सप्तर्षिषु परिगणिताः काश्यपास्तु प्रथम-पञ्चम-अष्टम-नवम-दशममण्डलेषु दृश्यन्ते। परन्तु तेषां गणस्य मुख्याः प्रतिनिधयस्तु नवममण्डले दृश्यन्ते, यतः दशसु काश्यपेषु अन्वयान्तर्गतेषु सप्त तावत् नवमे दृश्यन्ते। अवशिष्टेषु एक एव अष्टमे (8.97), द्वौ दशमे च (10.106, 10.163) संलक्ष्येते। अवत्सारकाश्यपः काश्यपमारीचश्च नवमे दृश्यमानावपि क्रमेण पञ्चमे प्रथमे च एकैकस्य सूक्तस्य (5.44,1.99) द्रष्टारौ लक्ष्येते। तत्रापि काश्यपमारीचस्य सूक्ते प्रथममण्डलस्य एकैव ऋक् भवति।

सोमपवमानमण्डलम्

नवममण्डले काश्यपानामुपस्थितिः, तथा काश्यपेन असितेन देवलेन वा तदीयेन पवमानदेवताकसूक्तविंशकेन मण्डलादिभागे उपस्थितिश्च आहत्य पवमानसोमस्य देवतात्वेन प्रतिष्ठापने त ा तदीयोपासने च कारणे इव प्रतीयेते। अत एव पवमानसोमस्य नूतनतया देवतात्वप्राप्तिः, तथा तदीयोपासनार्थमेव संपूर्णमण्डलस्य प्रवृत्तिश्च समभूतामिति च संभाव्यते। संपूर्णमण्डलस्यास्य एकदेवताकत्वमपि अपूर्वमेव। यद्यपि सोमो देवतात्वेन नवममण्डलात्पूर्वमपि ज्ञातचर एव, तथापि केवलं तमेवोद्दिश्य प्रवृत्तं किमपि सूक्तं पूर्वं नोपलभ्यते। किं च सोममुद्दिश्य प्रवृत्तानां नवमदशमभिन्नमण्डलगतानां मन्त्राणां संख्यापि केवलं षट्षष्टिमिता (66) एव। किं बहुना, पञ्चमे मण्डले सोमोद्देश्यकः मन्त्रः कोऽपि नास्त्येव। द्वितीये तु इन्द्रसोमदेवताकः एकः मन्त्रः दृश्यते। चतुर्थे तु द्वौ मन्त्रौ संलक्ष्यते, परन्तु न शुद्धसोमदेवताकौ, परन्तु सोमकसाहदेव्य-इन्द्रासोमदैवत्यौ। तृतीये सप्तमे च प्रत्येकं त्रयो मन्त्राः दृश्यन्ते। षष्ठे तु पञ्च मन्त्राः । परन्तु प्रथमे अष्टमे च क्रमेण 28 तथा 24 मन्त्राः दृश्यन्ते। सर्वमेतत्संभूय सूचयति यत् सोमाराधनं क्रमेण परिवर्धमानं सत् काश्यपानां साहाय्येन अन्ततः सोमस्यानितरसाधारणदेवतात्वप्राप्तौ पर्यवसन्नमिति। ऋग्वेदे अन्यस्याः कस्या अपि देवताया नास्त्येकं मण्डलं पूर्णतया स्तावकं यत् सोमस्य दृश्यते इत्येव सोमस्यानितरसाधारणदेवतात्वम्।

नवममण्डलं न केवलमाश्चर्यजनकम्, अपि तु अनेकविधसमस्याश्चाविर्भावयति। तथा हि-- इदम्प्रथमतया नवमे सप्तर्षीणां कल्पना दृश्यते (9.107), यया परंपरागते ऋग्वेदीयसंनिवेशे क्लेशः समुद्भावितः। सप्तर्षिषु परिगणितः कश्यपमरीचस्तावत् प्रथममण्डलीयम् एकं मन्त्रं विना पूर्णे ऋग्वेदे यत्र कुत्रापि न दृश्यते इति पूर्वमेवोक्तम्। गोतमो राहूगणः यः सप्तर्षिषु परिगणितः, स्वकीये गौतमीये चतुर्थमण्डले न दृश्यते। तथैव सप्तर्षिषु परिगणितः कश्यपः मारीचः यथा नवममण्डलं विना अन्यत्र केवलम् अष्टमे (8.29) दृश्यते, तथैव सप्तर्षिषु परिगणितः जमदग्निर्भार्गवः नवमं (9.62,65,67) विहाय केवलम् अष्टमे एव (8.101) दृश्यते। तदित्थम् ऋषित्रयस्य प्राधान्येन नवममण्डले एव उपस्थितिः, तथा अन्यत्र प्राधान्येन अनुपस्थितिश्च आहत्य "सप्तर्षिकल्पना एतैरेव उद्भाविता वा" इति, तथा संभावनया "सोमस्य देवतात्वं च एतैरेव उद्भावितं वा" इति

संशयद्वयमुद्भावयतः। यतः सोमस्य पूर्वत्र अनेकत्र देवतात्वेनोल्लेखेऽपि तस्य पवमानत्वं, यत् अभीष्टं, नोल्लिखितं पूर्वत्र इति।

किं च नवममण्डले, वामदेवगौतमं विहाय ऋग्वेदीयाः सर्वेऽपि प्रधानाः ऋषयः समुपलभ्यन्ते। (वामदेवगौतमस्तु चतुर्थं विना अन्यत्र नैव लक्ष्यते)। तथा प्रसिद्धर्षिभिः साकं काण्वः, आङ्गिरसाः, अनानतः पारुच्छेपिः (9.111), त्रसदस्युः (9.110) तथा गृत्समदः शौनकः (9.86) इत्यादयोऽपि ऋषयः नूतनं पवमानसोमं देवतां प्रशंसन्तो दृश्यन्ते। तथा पूज्यः मैत्रावरुणिर्वसिष्ठोऽपि स्वकीयैः नवभिः पुत्रैः साकं 9.97 सूक्ते सोमं स्तौति। काश्यपा अपि अग्रेजिगमिषवः द्वाभ्यां काश्यपीभ्यामप्सरोभ्यां सहिता एव सोमं स्तुवन्ति (9.104)।

तदित्थमाहत्य नवममण्डलम् अनेकाः समस्याः उद्भावयति, विशेषतः स्वकेन्द्रितसप्तर्षिकल्पना, या इतरेभ्यः ऋषिभ्यः स्वकीयं महत्त्वं प्रख्यापयति, तथा पवमानसोमाख्यदेवताकल्पना, या च इतरदेवताभ्यः सोमं विशिनष्टि। सप्तर्षीणां 9.67 सूक्ते नामतो ग्रहणं तथा पुनः 10.137 सूक्ते च तेषां पुनरावृत्तिः समस्याः वर्धयति। सर्वथापि काण्वाः आङ्गिरसाः इव काश्यपा अपि अवश्यं सम्यक् परिगणनीया एव।

प्राजापत्यान्वयः

एवं पुनर्योजने क्रियमाणे सति अन्योऽप्यन्वयः पुरस्तादाविर्भवति। स च प्राजापत्यान्वयः। यद्यपि ऋग्वेदीयस्य अत्यन्तप्रसिद्धसूक्तेष्वन्यतमस्य नासदीयसूक्तस्य (10.129) परमेष्ठी प्रजापतिः एव ऋषिरिति सर्वैर्ज्ञातमेव, तथापि प्राजापत्यान्वयस्तु प्रायः अज्ञातचर एवासीत्। तथा "कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति प्रसिद्धमन्त्रद्रष्टाप्येकः हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः वर्तते (10.121)। आहत्य एकादशसु प्राजापत्येषु नव दशमे एव दृश्यन्ते (10.20-26, 104,107,121,129,130,161,177,183)। केवलं प्रजापतिर्वाच्यः तृतीय-नवमयोः, संवरणप्राजापत्यश्च पञ्चमे दृश्येते। प्राजापत्यान्वयस्य अपरं योगदानमपीदं वर्तते यत् भाववृत्ताख्यनूतनविषयकसूक्तद्रष्टृत्वम्। इदं भाववृत्तमेव 10.129.130 सूक्तयोः देवतात्वेनापि वर्णितमित्याश्चर्यकरम्। तथा 10.121 सूक्तस्य "कः" (प्रजापतिः) देवतात्वेन निर्दिष्टः, तथापि तदपि सूक्तमेवंविधमेव भवति।

अन्ये अन्वयाः

तदित्थं पुनस्संनिवेशानन्तरं काण्व-काश्यप-प्राजापत्यान्वयवत् पुनः पुर आविर्भवन्तः अन्वया इत्थम् – 1. ऐन्द्रः (7), 2. यामायनः (7), 3. सौर्यः (4), 4. काक्षीवत् (वान्) (4), 5. आग्नेयः (4), 6. गृत्समदः (4), 7. वैरूपः (4), 8. मानवः (4), 9. बार्हस्पत्यः (4), 10. वामदेव्यः (3), 11. तापसः (3), 12. प्रगाथः (3), 13. भारतः (3), 14. मनुः (3), 15. वैखानसः (2), 16. आथर्वणः (2), 17. कौत्सः (2), 18. तार्क्ष्यः (2), 19. विश्ववारा (2), 20. सर्पः (3), 21. वातायनः (2) इति।

तथा अन्यदप्याश्चर्यकरं वर्तते यत् एकान्वयसंबन्धिनः सर्वेऽपि ऋषयः एकस्मिन्नेव सूक्ते दृश्यन्ते। यथा वार्षागिराः पञ्चर्षयः प्रथमे 100 सूक्ते, सप्त वातरशनाः दशमे 136 सूक्ते, चत्वारः शाङ्गर्गाः दशमे 142 सूक्ते च दृश्यन्ते।

देवता-ऋषिसांकर्यम्

तथा निगूढं तत्वान्तरं दृश्यते यत् इन्द्रः अग्निः (उभावपि सप्तवारम्) इत्यादयोऽपि ऋषितया दृश्यन्ते । तत्राप्यग्निः देवतात्वे यथा वैश्वानरादिशब्दैः विशेष्यते, तथा ऋषित्वेऽपि विशेषितः तादृशशब्दैः ।

यद्यपि आपातदृष्टौ सत्यामेते विषयाः अमुख्या इति प्रतीयेरन्, तथापि ऋषिसमूहे मनुः वैवस्वतः, वैखानसाः, कौत्सः, इत्यादयोऽप्यन्तर्भवन्ति इति यदि स्मर्यते, तदा एतेषां विषयाणां महत्त्वम् अभिव्यज्यते।

नीचयोनयः ऋषयः

किं च अनेकेषां नीचयोनीनां (Tribal) ऋषित्वेनोल्लेखोऽपि एतदुपोद्बलको भवति। यथा अनेकत्र सर्पः ऋषिः, तथा सार्पराज्ञी 10.189 सूक्ते ऋषिः दृश्यते । एतेषां नीचयोनीनामृषित्वाङ्गीकारः तत्कालीनसामाजिकपरिवर्तनस्य सूचको भवति। तथा गोपथब्राह्मणे[1] 1.2.8 मन्त्रे नीचयोनिः गुङ्गुः नाम ऋषिः सप्तर्षिषु उल्लिखितः। अयं विषयः "Tradition of seven Rsis" इत्याख्यग्रन्थे[2] John Mitchner इत्याख्येनापि उल्लिखितः। किंचायमेव लेखकः ऋग्वेदे 10.4.8 मन्त्रे गुङ्गुशब्दः नीचयोनिषु प्रयुक्त इति अभिप्रैति। परन्तु स एव लेखकः "गुङ्गुशब्दः आशी-अत्रिशब्दपर्यायः तत्स्थाने प्रयुक्तो वा भवेत्" इत्यपि वदन् एतस्याः निगूढस्थितेः बहिरागन्तुं च प्रयतते (P.7)।

ऋग्वेदे नीचयोनीनाम् ऋषीणां सत्ता तावत् सर्वथा अपरिगणितैव पूर्वैर्विद्वद्भिः। यद्यपि ऋग्वेदे सार्धत्रिशतात् (350) अप्यधिकाः ऋषयः सन्ति तथापि तेषां विषये यः कोऽपि समुचितां दृष्टिं न प्रादादिति खेदावहोऽयं विषयः। एतादृशेषु ऋषिषु अनेकेषां वृत्ति-कर्म- वेदशाखादिसबन्धविषयिण्यः सूचनाः तेषां नामभिर्लभ्यन्ते। यथा 10.97,120 सूक्तयोः ऋषेः आथर्वणस्य नाम्ना।

ऋषीणां विषये अवज्ञा

ऋषीणां विषये या अवज्ञा यच्च अन्याय्यमाचरितं तत्प्रकटीभवति केषांचन अतिप्रसिद्धसूक्तानां द्रष्टृविषये। पुरुषसूक्तस्य (10.90) ऋषिः नारायणः एतेषु अन्यतमः, यस्सर्वथा अवगणितः, परन्तु सूक्तं तत् सर्वप्रसिद्धम्। एवं 1.164 सूक्तमप्याश्चर्यकरम्। तत्र सूक्तस्य विषये वा द्रष्टृविषये नैव ज्ञायते, नासदीयसूक्तवत् पुरुषसूक्तवच्च। इदं 1.164 सूक्तं तु दीर्घतमसा औचथ्येन दृष्टम्। परन्तु नास्त्यस्य नाम। तथा अनेकाः देवताः उल्लिखिता देवतात्वेन (विश्वेदेवाः, वाक्, आपः इत्यादयः), यद्यपि तत्रैव 46 मन्त्रे इन्द्र-मित्र-वरुण-यम-मातरिश्वनः उल्लिख्य "एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति" इत्येवं बहुप्रसिद्धं वाक्यमप्युपलभ्यते।

---

[1] "गुङ्गु गुङ्गुवासे तपति" इति गोपथब्राह्मणे (गोपथब्राह्मणम्, विजयपालविद्यावारिधिना संपादितम्, सावित्रीदेवीबगेरियान्यासेन प्रकाशितम्, कल्कत्ता,1980. पृ.28.)। यद्यपि तत्र सप्तर्षिपरिगणना कापि नास्ति, तथापि पूर्वोक्तलेखकः तत्संभावनया एवं चिन्तयामासेति संभाव्यते। परन्तु तत्र अनेकविधतपस्तसवतां कतिपयर्षीणामुल्लेखो विद्यते। तथा विश्वामित्रजमदग्नेरपि उल्लेखो वर्तते, परन्तु तयोरैक्यं न वेति विषये नास्ति विनिगमना। तथा ऋग्वेदेऽप्येकः जमदग्निविश्वामित्रो वर्तते, स च 9.107 सूक्ते सप्तर्षिषु एकत्वेन परिगणितात् जमदग्निभार्गवाद्भिन्नः इति संभाव्यते।

[2] मोतीलाल बनारसीदाससंस्थया प्रकाशितः, देहली, 2000, पृ.7.

एवं तस्मिन्नेव सूक्ते 20 मन्त्रे प्रसिद्धं "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" इति वाक्यमुपलभ्यते, यच्च अनन्तरमुपनिषत्स्वपि उपलभ्यते, प्रायः उपनिषस्थत्वेनैव ज्ञायते च। एवं तस्मिन्नेव सूक्ते 45 मन्त्रे वाचः चत्वारि पदानि वर्णितानि, येषु च मध्ये त्रीणि केवलम् ऋषिगोचराणि (गुहा त्रीणि निहिता), अन्यच्चैकमेव पदं मनुष्यगोचरमिति च वर्ण्यते (तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति)।

एवमस्मिन्नेव सूक्ते ऋषिः संवत्सरकालचक्रमधिकृत्य ब्रूते, पृच्छति च (34) "पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः" इति। स एवोत्तरयति "अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः" इति (35)। इदमुत्तरं तावत् वैदिककल्पनानुगुणं सदपि वस्तुतः अतिगूढार्थकं समुचितरीत्या औपम्यगर्भया वा रीत्या अर्थवर्णनं विना अस्मादृशानामर्थहीनमेव दृश्यते। न त्वस्य मीमांसकरीत्या केवलं प्रतीयमानोऽर्थः युज्यते।

किंचायं नाभिरूपः यज्ञः न मीमांसकयज्ञः, अपि तु ऋषिणैव "यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति" इति (मन्त्रः 39), "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्" इति चोक्तरीत्या अनन्तरकाले प्रचलितं अक्षरं ब्रह्मैव स्यात्।

ऋग्वेदीयर्षीणां संदेहधारा

किंचात्र अनेकेषु अन्वयासंबद्धर्षिदृष्टसूक्तेषु आश्चर्य-प्रश्न-सन्देहादिकं बहुना प्रमाणेन दृश्यते। यत्र कस्मिंश्चित् "अदृष्टे" श्रद्धया साकमेव संदेहधारापि अन्तःप्रवहमानेव दृश्यते, यच्च अदृष्टं सर्वस्यास्य जगतः मूलमिव अनुभूयते, यस्य च सत्त्वे असत्त्वे अज्ञातत्वे वा अन्योऽपि तत्सत्तामनुभवति, यदीयभागमिव भागग्राहिणमिव च आत्मानं मन्यते।

तदिदं च न केवलिनः केवलता, नापि अद्वैतिनामिव संसर्गलेशविधुरता, अपि तु "सहितता" एव सर्वेण प्राणिमात्रेण, यत्प्रतीयते ऋग्वेदस्यान्तिमे सूक्ते (10.191) "सं गच्छध्वं सं वदध्वम्" इति। तदिदमेव "संज्ञानम्" इत्युच्यते, यच्च अनुभवस्वरूपम् इतरैः साकमेव स्वस्यापि भवति। ज्ञानपदं च 10.71 सूक्तप्रकाशितालोके द्रष्टव्यम्, यत्र ज्ञानमेव देवतात्वेनोपदिष्टम्, यत्र च ज्ञानं वाचा, वाक् च जीवता अनुभवेन संबध्यमानमिव संलक्ष्यते, यश्च जीवन् अनुभवः अन्तर्निहितं तत्त्वं प्रकाशयितुं समर्थः इत्युच्यते "प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः" इति (10.71.1)।

अयं च संबन्धः 10.190 सूक्तेऽपि प्रतिपाद्यते। तत्र बाह्यजगति वर्तमानं सत्यम् ऋतशब्देन, अन्तर्निहितं च सत्यं सत्यशब्देनाभिधाय तयोः संबन्धः प्रतिपादितः। तत्र ऋतसत्ययोर्द्वयोरपि अर्धप्रावृतता संवर्ण्यते।

ऋग्वेदस्य पौरुषेयता

ऋग्वेदोऽयं नैकस्य ऋषेः कृतिः, अपि तु कल्पनातिक्रान्तेन कालेन बहुभिः ऋषिभिः दृष्टानां मन्त्राणां संग्रह एव। एते च मन्त्राः कालगर्भे अनेकप्रकाराख्यायिकासु वा अन्यथा वा अनेकप्रकारकसंदर्भपरिस्थित्यादिषु वा लीनाः यथावज्ज्ञातुमशक्याः, यच्च ज्ञातुं भाषा- ध्यान- प्रातिभ-सांभविकप्रयत्नाः सर्वेऽपि अर्थप्राया एव भवन्ति। तदित्थं तेषां मन्त्राणां तावदेकः सारभूतः प्रतिपाद्यार्थः नैव वक्तुं शक्यते। न केवलमेतावत्, अपि तु मास्तु समग्रस्य ऋग्वेदस्य तावत् आहत्य एकार्थता, प्रत्येकसूक्तान्तर्गतेष्वपि मन्त्रेषु न संहतार्थता प्रतीयते इत्येतत् प्रयत्नेनैव विस्मर्तव्यं भवेत्। एतदर्थज्ञाने च न नैरुक्तप्रक्रिया, नापि वैयाकरणप्रक्रिया, न वा ऐतिहासिकी, आहोस्वित्

याज्ञिकी प्रक्रिया, याः यास्केन वर्णिताः, समर्थाः भवन्ति। नापि बृहद्देवतायां प्रतिपादिता औपमानिकी प्रक्रिया उपयुज्यते, यथा प्रतिपादितं Lanrie L Patton कृते ग्रन्थे[3]।

ऋषि-देवता-सूक्त-मन्त्राणां स्वरूपम्

ऋग्वेदस्तावत् विज्ञैः पण्डितैः प्रतिपादितरीत्या द्विपञ्चाशदुत्तरपञ्चशताधिकदश-सहस्र(10.552)मन्त्रात्मकः अष्टाविंशत्यधिकसहस्रसूक्तेषु (1028) संग्रथितः। किं च न कोऽपि मन्त्रः स्वतन्त्रतयोपात्तः, किन्तु सूक्तान्तर्गततयैव। सत्यं चेदं यत् सूक्तमेकं केवलमेकमन्त्रात्मकं चेदपि सूक्ततयैव परिगणितं यथा 1.99 सूक्ते दृश्यते। तथापि इदं न स्पष्टतया अद्यावधि ज्ञायते "किं नाम सूक्तम्" इति, "तस्य च कः संबन्धः मन्त्रेण" इति। अत्र चेदं प्रतीयते यत् यस्य कस्यापि एकसूक्तता न वा अर्थाधारेण, नापि तदन्तर्गत- प्रातिभानुभवाधारेण वा। अपि तु ऋषिं देवतां छन्दो वा अनुसृत्यैव। याश्च ऋषिच्छन्दोदेवताः वेदाधारस्तम्भत्वेन सर्वैः परिगण्यन्ते। परन्तु "को वा ऋषिः" ? "का वा देवता"? इत्यंशोऽपि न स्पष्टः।

ऋषिदेवतासांकर्यम्

अधिकं चेदमस्पष्टत्वं यत्र ऋषिदेवतयोरैक्यं भवति। यथा 7.33 सूक्ते 1-9 मन्त्रेषु वसिष्ठो मैत्रावरुणिः स्वपुत्रानेव देवतात्वेन भजते (ये च पुत्राः 9.97 सूक्ते स्वयमेव ऋषयः)। किं च त एव पुत्राः 7.33 सूक्ते 10-14 मन्त्रेषु ऋषयस्सन्तः वसिष्ठमेव देवतात्वेन भजन्ते। सत्यमेतद्यद्यपि 7.33 सूक्ते 1-9 मन्त्रेषु "वसिष्ठपुत्राः इन्द्रो वा" इति देवतोल्लेखो दृश्यते इति, परन्तु 10-14 मन्त्रेषु वसिष्ठ एव देवता भवति। किं च गाथिनो विश्वामित्रः 3.26 सूक्ते ऋषिः, परन्तु तस्मिन्नेव सूक्ते 9 मन्त्रे विश्वामित्रोपाध्यायः देवतात्वेनोल्लिखितः। तथा 4.18 सूक्तस्य ऋषिः वामदेवो गौतमः एव 7 मन्त्रे देवता भवति।

एतानि तु केवलं कतिपयोदाहरणानि। वस्तुतः बहुत्र एतादृशमुपलभ्यते यत्र ऋषिः स्वमेव स्तुवन् ऋषिर्देवता च भवति, तादृशस्थलेषु ऋषि-देवतयोः स्वरूपभेदः नामभेदो वा नैव सुस्पष्टो भवति।

इयं च समस्या संवादसूक्तेषु अधिकतया प्रतीयते, यत्र एक एव यदा संबोध्यते तदा देवता, यदा च संबोधयति तदा ऋषिश्च भवति। विश्वामित्रनदीसंवादः (3.33), पुरूरव-ऊर्वशी संवादः (10.95), यम-यमी संवादः (10.10), भावयव्य-रोमशासंवादः (1.126) इत्यादयः तादृशाः प्रसिद्धाः।

संवादसूक्तेषु ऋषिदेवतयोरैक्यमिव क्वचिदन्यत्रापि यत्र यजमानः स्वयमेव देवता भवति तत्रापि ऋषिदेवताभेदः अत्यन्तं संदिग्धो भवति, यश्च संदेहः अस्मन्मनसि प्ररूढमूलम् ऋषिदेवताभेदं समूलं नाशयन्निव दृश्यते। किं बहुना, ऋग्वेदे अनेकत्र उलूखलमुसले देवतात्वेन परिगणिते यथा 1.28 सूक्ते। निरुक्ते दत्ता देवतासूची चोपोद्बलयति संदेहमेनं यत्र अश्व-मण्डूक-अक्ष-रथ-इषु-धनुरादयः देवतात्वेन निर्दिष्टाः। अत्रासक्ताः 6.75 सूक्ते अनेकायुधानि देवतात्वेनोदाहृतानि द्रष्टुं शक्ष्यन्ति।

यदर्थे वयमद्य ऋषि-देवताशब्दौ प्रयुञ्ज्महे, सोऽर्थः ऋग्वेदकाले अभिप्रेतो नासीदिति प्रतीयते, यदि वयं सूक्ष्मं पश्यामः।

---

[3] Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1996.

छन्दःसमीक्षा

किं च यद्वद्ध एव मन्त्रः भवति, तादृशं छन्दः अपि सर्वादृतां वेदानामपौरुषेयत्वकल्पनां न पुष्णाति। यदि मन्त्राः ऋषिभिर्दृष्टाः, न तु तैर्विरचिताः, ऋषयश्च मन्त्रद्रष्टार एव, न तु तद्विरचयितारः, कथं तर्हि अनेकेषु सूक्तेषु सर्वे मन्त्राः एकस्मिन्नेव छन्दसि भवेयुः? पूर्वोपलब्धच्छन्दसां परिवर्तनेन किंचिन्नूतनच्छन्दसां वा सर्वथा नूतनानां छन्दसां वा कथमाविर्भावः युज्यते? यथा ऋग्वेदे न केवलमेका गायत्री, अपि तु अनेकविधाः गायत्र्यः दृश्यन्ते, याश्च ऋषीणां प्रतिभां नूतनाविष्कारशक्तिं च समर्थयन्ति। ऋषयश्च पूर्वतनानामृचां छन्दस्सु परिवर्धनादिकमकुर्वन्नित्यनेन ज्ञायते। यथा 1.30, 8.11, 8.68, 9.108, 10.9 सूक्तेषु विद्यमानाः पादनिचृद् गायत्री, प्रतिष्ठा गायत्री, वर्धमाना गायत्री, अनुष्टुम्मुखः प्रगाथः (अनुष्टुप्-गायत्र्यौ), तथा यवमध्या गायत्री इत्यादयः अत्र प्रमाणम्।

यद्यपि पण्डितदामोदरशर्मा एतानि छन्दांसि न परिगणयांचक्रे, तथापि स्वकीयायाम् ऋग्वैदिकछन्दस्सूच्यां द्विपदां गायत्रीं सस्मार[4]।

किं च तदीयसंस्करणे 768 पृष्ठे मुद्रिता सूची न संपूर्णा, अपि तु 830-834 पृष्ठेषु मुद्रितैव। इयमुत्तरा सूची तु सर्वाणि वैदिकच्छंन्दांसि 1) गायत्री 2) उष्णिक् 3) अनुष्टुप् 4) बृहती 5) पङ्क्तिः 6) त्रिष्टुप् 7) जगती 8) प्रगाथः 9) संकीर्ण इत्याख्यच्छन्दोभ्य एव समुत्पन्नानि इति सूचयतीव दृश्यते। परन्तु सूचीयं दोषभागिव प्रतीयते, यतः 10.6 त्रिष्टुपः अनन्तरं 7,8,9 किमिति न प्रतीयते।

परमत्रापि क्लेशो वरीवर्त्येव, यतः प्राचीनछन्दोभ्य एव नूतनानामुत्पत्तिरिति चेत् "का नूतनोत्पत्तिप्रक्रिया ? नूतनं च किम् ?" इति प्रश्नः अपौरुषेयत्वपृष्ठभूमौ समुज्जृम्भते । यथा पिपीलिकामध्या हि (10.105.2,7) उष्णिक्-अनुष्टुप्-बृहतीनां परिणामरूपतया वर्ण्यते, परन्तु कथमस्य परिणामेन संबन्ध इति न ज्ञायते। तथा द्विपदा गायत्री या 768 पृष्ठे समुल्लिखिता, अस्यां सूच्यां नास्त्येव। यद्यपि त्रिपदा गायत्री अत्र 830 पृष्ठे वर्तते, परन्तु न मुख्यसूच्यां, किन्तु अमुख्यसूच्यामेव।

नूतनच्छन्दसामाविर्भावः

किंचायं प्रश्नः सातवलोकरदामोदरशर्मणः छन्दोविषयकचिन्तनमात्रसंबन्धी न। किन्तु साक्षात् ऋषिछन्दसोरेव संबन्धी। यः ऋषिः यत् छन्दः यथा पश्यति, सः तत् इच्छति चेत् तथा स्वकीयकार्ये तदुपयुङ्क्ते। अन्यथा चिन्तयति चेत् तत् परिवर्तयेत्, अथ वा नूतनमेव छन्दः अन्विष्येत्, एकस्मिन्नेव सूक्ते नानाछन्दांसि उपयुञ्ज्यात् वा।

यथा कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः 1.120 सूक्ते एकस्मिन्नेव नव छन्दांसि उपायुङ्क्त। तत्र च कानिचन नूतनान्यपि। यथा ककुप्, का-विराट्, नष्टरूपी, तनुशिरा, विष्टार-बृहती, कृतिः इति। ऋषिः स्वकीयमन्त्रेषु एतादृशनानाच्छन्दसाम् उपयोगविषये सर्वथा उदासीन एव इति तु विश्वसितुमशक्यमेव।

---

[4] ऋग्वेदसंहितायाः चतुर्थ संस्करणं, स्वाध्यायमण्डलम्, पारडी, गुजरात राज्यम्, पृ.768.

अत एव, कारुः यथा स्वकर्मणि उद्युक्तः नूतनवस्तुनिर्माणे ज्ञानपूर्वकमेव प्रवर्तते तथा ऋषिरपि ज्ञानपूर्वकमेव प्रवर्तते इत्येव चिन्तयितुं युक्तम्। तथा हि 9.112 सूक्तस्य ऋषिस्तावत् स्वयमेवोद्घोषयति "कारुरहम्" "मम पिता भिषक्" "मम माता उपलप्रक्षिणी" इत्यादि। 10.97 सूक्तस्य ऋषिस्तु आथर्वणो भिषगेव, देवता तु ओषधयः।

ऋग्वेदीयः सूक्तक्रमः

तदित्थं प्रायः 350 संख्याकाः ऋषिसंज्ञकाः कारवः नानाच्छन्दस्सु नानाविधान् मन्त्रान् विरचयामासुः। तांश्च मन्त्रान् व्यासाख्यः विद्वान् तादृशमन्त्रविद्भ्यः अनेकेभ्यः पुरुषेभ्यः सकाशात् संगृह्य अनन्तरमेकेन सूक्तमण्डलादिरूपेण क्रमेण संग्रथयामास। स च क्रमः केवलं तात्कालिकतया एव कल्पितः आसीत्, कालान्तरे च पुनर्नूतनमन्त्राणां यथा यथा उपलब्धिः तथा तथा पुनर्योजनं क्रमान्तरेण च कृतम्। परन्तु केनचित् कारणेन कस्मिंश्चित् काले पुनः- संग्रथनं स्थगितं, यतः नूतनमन्त्राणां न ग्रथनं करणीयमिति वा, तावत्पर्यन्तमुपलब्धमन्त्राणामेव संरक्षणं बहुप्रयत्नसाध्यमिति वा चिन्तितम्। अत एव तावत्पर्यन्तमुपलब्धमन्त्राणामेव संरक्षणार्थमनेके उपायाः आविष्कृता, केचन पुरुषाश्च तादृशमन्त्राणां संरक्षणमेव जीविकां कृत्वा अहर्निशं पद-क्रम-जटादिपाठक्रमेण मन्त्रसंरक्षणमकार्षुः, यादृशपदपाठादिक्रमं विना मन्त्रसंरक्षणं सर्वथा नैव समभविष्यत्। त एते मन्त्रसंरक्षकास्तु "मन्त्रसंप्रदायस्य किमर्थं संरक्षणम्, को वा मन्त्राणामर्थः" इत्यादिविचारं विनैव केवलं तान्त्रिकाः (Technologists) भूत्वा तत्संरक्षणं व्यधुः। तेषां मनसि "मन्त्राणां संरक्षणं किमर्थम् ? तेषां क्रमः साधुः न वा ? को वा मन्त्राणामर्थः" ? इत्यादिप्रश्नाः नैव प्रादुरभवन्। अत एव ते प्रपञ्चे एव आद्यग्रन्थपालकाः इत्यपि अभिख्यां भजन्ते। सर्वथा अस्मदीयदेशे बहुधा सामाजिकराजनीतिकपरिवर्तनानां मध्येऽपि तैः मन्त्रपाठकैः इदमसंभवप्रायं कार्यं कृतमिति नूनं प्रशंसनीयस्ते।

भारतीयसंस्कृतेः आद्यकाले यैः सामाजिकपरिवर्तनानि संलक्षितानि तैः अपि मन्त्राणां संरक्षणादिविषये नैव दृष्टिः प्रदत्ता।

येऽपि वेदानाम् अर्थावगतौ अर्थाविष्करणे वा प्रवृत्ताः, तैरपि वेदाः भागश एव दृष्टाः, न तु पूर्णशः। व्याख्याप्रयत्नास्तु अत्यन्तमादिमकाले एव द्विधा विभक्ता आसन् यथा ब्राह्मणग्रन्थेषु दृश्यन्ते, 1. केवलं यज्ञकेन्द्रितव्याख्यापक्षीयाः केचन, 2. अपरे तु एतानि वाक्यानि सांकेतिकानि अन्तर्गर्भबह्वर्थानीति वादिनः इति। सांकेतिकत्ववादिनामपि प्रात्यक्षिकपथेन वेदार्थान्वेषिणः बहवः आसन्। यतः नैघण्टुकप्रक्रिया वैयाकरणप्रक्रिया ऐतिहासिकी वा प्रात्यक्षिकपथात् प्रच्युता नैव भवति।

सांकेतिकत्ववादेऽपि प्रात्यक्षिकपथभिन्नेन पथा वेदार्थान्वेषणं ब्राह्मणग्रन्थेषु, विशिष्य आरण्यकग्रन्थेषु च दृश्यते। उपनिषदस्तु सांकेतिकत्ववादस्य चरमसीमाभूताः प्रात्यक्षिकपथ-भिन्नपथेन वेदार्थज्ञानायोपकुर्वन्ति।

परन्तु द्वावप्येतौ पन्थानौ अत्यन्तं विस्मयावहया ऊहितुमप्यशक्यया रीत्या संरक्षितायाः वेदमन्त्राणामानुपूर्व्याः तदीयक्रमस्य च विषये सर्वथा मूकीभूतावेव तिष्ठतः।

इदानीं वाचा परंपरया संरक्षितः वेदसूक्तक्रमः तावत् सर्वथा अङ्गीकरणीय एव, यतोऽत्र तं क्रमं विना अन्यः कोऽपि आनुपूर्वीविशेषः अद्य यावन्नोपलभ्यते। परन्तु सः क्रमः ऋग्वेदस्य लेखनप्रारम्भादनन्तरमपि तथैव प्रचलित इत्यशंस्तु विवरितुमशक्य एव। ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमा मातृका तु 1000 क्रैस्तवर्षीया काश्मीरेषु उपलभ्यते। पञ्चदशशताब्दीयं सायणीयभाष्यमपि लेखनाधारितमेवासीत्। अधुना प्रायः द्विशतं वर्षेभ्यः ऋग्वेदस्य मुद्रितपुस्तकान्युपलभ्यन्ते। तथापि पण्डितसातवलेकरो वा पण्डितदाण्डेकरो वा अथ वा अन्येऽपि वरीयांसः वेदविदः ऋग्वेदस्य मन्त्राणां सूक्तानां च पुनस्सनिवेशे प्रयत्नं न व्यधुरिति खेदावहमेव।

तमेतम् सर्वथा अनर्हम् अन्यायं समीकर्तुमिह वयं जयपुरीये ऋग्वेदीयसंस्करणे प्रायतामहि। परन्तु पाठकः विद्वान् स्वयमेव परीक्षितुं शक्नोति यत्कर्तुं वयमुद्यताः तत्कृतं न वेति। यद्यपि पण्डितसातवलेकरः स्वकीये ऋग्वेदसंस्करणे ऋषिसूच्यां कार्यमिदं कर्तव्यमिति नूनं जानन्नपि, नात्र कार्ये पूर्णतया प्रायतत। प्रायः यः संकोचः पूर्वान् ऋषि-देवता-छन्दोऽनुक्रमणीकारान् अबाधत, तेनैव संकोचेन अयमपि अग्रासिष्ट, यश्च संकोचः, "अज्ञातकालादारभ्य अज्ञातकालप्रयन्तं वेदाः अनेनैव क्रमेण पठिताः पठनीयाश्च, नात्र क्रमभङ्गः कार्यः" इति नियमेन उत्पन्न आसीत्।

परन्तु नायं नियमः सार्वकालिकः। यस्मिन् काले तेनैव क्रमेण वेदानां संरक्षणं करणीयमासीत्, स च कालः व्यपगतः। अधुना च सर्वथा अतीते तस्मिन् काले सः नियमोऽपि त्यक्तुं शक्यः। यस्मिन् काले वेदानां न्याय्यम् आचरणीयं तस्मिन् अपि काले पूर्वतननियमबद्धाः सन्तः वयं वेदान् न विमोक्ष्यामश्चेत् तदेव अस्माकं बन्धनम् भवति यस्माच्च सर्वथा वयं विमोच्याः।

तदित्थम् ऋग्वेदं प्राचीनबन्धनात् विमुच्य तस्य तात्कालिकपरिस्थित्युत्थात्, तात्कालिकात्, तात्कालित्वेन तत्क्रमकर्तृभिरप्यवबुद्धात् क्रमात् मोचनार्थं प्रयत्नः विदुषां पुरस्तादुपस्थापितः, यस्य च साफल्ये स्वयं विद्वांसः प्रमाणायन्ते।

APPENDICES I to IX

APPENDIX I

~~PART I~~ (i)

Non-Lineage Ṛṣis in Lineage Mandala

Mandala II	
कूर्म ग्रत्समदो गुत्समद	2.27, 2.28, 2.29

Mandala III

गाथीकौशिक	3.19, 3.20, 3.21, 3.22
प्रजापतिर्वाच्योवा	3.54, 3.55, 3.56
उत्कील कात्य	3.15, 3.16
देवश्रवा देववात	3.23
कुशिक ऐषीरथि गाथिनो विश्वामित्रोवा	3.31
नद्य	3.33
घोर आङ्गिरस	3.36
Total :	7

Mandala IV	
त्रसदस्युः पौरकुत्स्य	4.42
पुरुमीळ्ह आजमीळ्हौ सोहोत्रौ	4.43, 4.44, 4.45, 4.46 4.47, 4.48, 4.49, 4.50
Total:	2

Mandala V

वृशी वाजानः औवा	5.2
धरुणा आङ्गिरस	5.15
गोपायना लोपायना सुबंधु	5.24
त्रैवृष्णास्य त्र्यरुणाः पौरुकुत्स्य त्रसदस्यु भारतोश्व चैयश्च राजाने	5.27
गौरवीति शाक्त्य	5.29
प्राजापत्य संवरण	5.33, 5.34
प्रभु वसु आङ्गिरस	5.35, 5.36
काश्यपो अवत्सार	5.44

Total: 8

Mandala VI

शंयु बार्हस्पत्य	6.44, 6.45, ~~6~~.6.46 6.48.

Total: 4

Mandala VII

कुमारआग्नेय	7.101, 7.102
Total:	1.

~~PART II~~ (ii)

Lineage Ṛṣis in Non-Lineage Maṇḍala

Mandala I	
मधुच्छन्दा वैश्वामित्र	1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6, 1.7, 1.8, 1.9, 1.10, 1.11.
हिरण्यस्तूप आङ्गिरस	1.31, 1.32, 1.33, 1.34, 1.35.
सव्य आङ्गिरस	1.51, 1.52, 1.53, 1.54, 1.55, 1.56, 1.57
नोधा गौतम	1.58, 1.59, 1.60, 1.61, 1.62, 1.63, 1.64
गौतम राहूगण	1.74, 1.75, 1.76, 1.77, 1.78, 1.79, 1.80, 1.81, 1.82, 1.83, 1.84, 1.85, 1.86, 1.87, 1.88, 1.89, 1.90, 1.91, 1.92 1.93
कुत्स आङ्गिरस	1.94, 1.95, 1.96, 1.97, 1.98, 1.101, 1.102, 1.103, 1.104, 1.105, 1.106, 1.107, 1.108, 1.109, 1.110, 1.111, 1.112, 1.113, 1.114 1.115

Angiras	3
Gautam	2
Vaishwamitra	1
	6

Mandal VIII

1	शश्वती आङ्गिरसी	8.1
2	प्रियमेध आङ्गिरस	8.2
3	सहस्र वसुरोचि आङ्गिरस	8.34
4	श्यावाश्व आत्रेय	8.35, 8.36, 8.37, 8.38
5	विरूप आङ्गिरस	8.43, 8.44
6	प्रियमेध आङ्गिरस	8.68, 8.69
7	पुरुहन्मा आङ्गिरस	8.70
8	गोपवन आत्रेय	8.73, 8.74
9	विरूप आङ्गिरस	8.75
10	कृत्नु भार्गव	8.79
11	कृष्ण आङ्गिरस	8.85, 8.86, 8.87
12	नोधा गौतम	8.88
13	नृमेध आङ्गिरस तथा पुरुमेध आङ्गिरस	8.89, 8.90, 8.98, 8.99
14	अपाला आत्रेयी	8.91
15	सुकक्ष आङ्गिरस अथवा श्रुतकक्ष आङ्गिरस	8.92, 8.93

16	बिन्दु अथवा पूतदक्ष आङ्गिरस	8.94
17	तिरश्ची आङ्गिरस	8.95, 8.96
18	नेम भार्गव	8.100
19	जमदग्नि भार्गव	8.101
20	प्रयोग भार्गव	8.102
	Angiras	12
	Bhargava	4
	Atreya	3
	Gautam	1
		20

	Mandal IX	
1	मधुच्छन्दा वैश्वामित्र	9.1
2	हिरण्यस्तूप आङ्गिरस	9.4, 9.69
3	नृमेध आङ्गिरस	9.27
4	प्रियमेध आङ्गिरस	9.28, 9.29
5	बिन्दु आङ्गिरस	9.30
6	गोतम राहूगण	9.31
7	श्यावाश्व आत्रेय	9.32
8	प्रभुवसु आङ्गिरस	9.35, 9.36
9	रहूगण आङ्गिरस	9.37, 9.38
10	बृहन्मति आङ्गिरस	9.39, 9.40
11	अयास्य आङ्गिरस	9.44, 9.45, 9.46
12	कवि भार्गव	9.47, 9.48, 9.49, 9.75, 9.76, 9.77 9.78, 9.79
13	उचथ्य आङ्गिरस	9.50, 9.51, 9.52
14	अमहीयु आङ्गिरस	9.61
15	जमदग्नि भार्गव	9.62, 9.65
16	भारद्वाज बार्हस्पत्य	9.67

17	रेणु वैश्वामित्र	९.७०
18	ऋषभ वैश्वामित्र	९.७१
19	हरिमंत आङ्गिरस	९.७२
२०	पवित्र आङ्गिरस	९.७३
२१	वसु भारद्वाज	९.८०
२२	पवित्र आङ्गिरस	९.८३
२३	वेन भार्गव	९.८५
२४	अत्रि भौम	९.८६
२५	वसिष्ठ मैत्रावरुणि	९.९०
२६	नोधा गौतम	९.९३
२७	वसिष्ठ मैत्रावरुणी	९.९७
२८	ऋजिश्वा भारद्वाज	९.९८
२९	सप्तर्षिगण	९.१०७
३०	शक्ति वासिष्ठ	९.१०८
३१	हरि शुक्र आङ्गिरस	९.११२

Angiras.	14
Vasistha	3
Visuamitra	3
Bhargava	3
Bharadwaj	3
Gautam	2
Atreya	2 (30)
Saptrsis	1
	31

Mandala X

1	अयास्य आङ्गिरस	10.67, 10.68
2	बृहस्पति आङ्गिरस	10.71, 10.72
3	स्यूमरश्मि आङ्गिरस	10.77, 10.78
4	पायु भारद्वाज	10.87
5	मूर्धन्वान आङ्गिरस	10.88
6	रेणु वैश्वामित्र	10.89
7	वरु आङ्गिरस	10.96
8	अष्टक वैश्वामित्र	10.104
9	दिव्य आङ्गिरस	10.107
10	जमदग्नि भार्गव	10.110
11	भिक्षु आङ्गिरस	10.117
×	~~हिरण्यगर्भ प्राजापत्य~~	
12	चित्र महावासिष्ठ	10.122
13	वेन भार्गव	10.123
14	विहव्य आङ्गिरस	10.128

15	सप्तर्षिगण	10.137
16	मृळीक वासिष्ठ	10.150
17	शास भारद्वाज	10.152
18	शिरिम्बिठ भारद्वाज	10.155
19	पूरण वैश्वामित्र	10.160
20	प्रचेता आङ्गिरस	10.164
21	विश्वामित्र जमदग्नि	10.167
22	इट भार्गव	10.171
23	संवर्त आङ्गिरस	10.172
24	ध्रुव आङ्गिरस	10.173
25	अभीवर्त आङ्गिरस	10.174
26	सूनु आर्भव ?	10.176
27	प्रथ वासिष्ठ	10.181
28	संवनन आङ्गिरस	10.191

Angiras	13
Bhargava	4
Viswamitra	4
Bharadwaj	3
Vasistha	3
~~Viswamitra~~	~~3~~

APPENDIX II

Section (i)

I Maṇḍala (काण्व)

1. Total No. of ṛṣis of Kaṇva lineage — 31
2. Largest number of Sūkta attributed to a ṛṣi of the Kaṇva lineage मेधातिथि काण्व — 14
3. Numbr of ṛṣis of the Kaṇva lineage with one sūkta only. — 15

IInd Maṇḍala (आङ्गिरस/भार्गव)

Section I

गृत्समद (आङ्गिरस शौनहोत्र पश्चाद्) भार्गव शौनक — 36

Section II

1. Total number of Ṛṣis of the Āngirasa lineage — 45
2. Largest number of Sūkta attributed to a ṛṣi of the Āngirasa lineage. कुत्स आङ्गिरस — 21
3. Number of ṛṣis of the Āngirasa lineage with one sūkta only. — 27

Section III (भार्गव)

1. Total number of Ṛṣis of the Bhārgava lineage — 11
2. Largest number of Sūkta attributed to a ṛṣi of the Bhārgava lineage कवि भार्गव — 8
3. Number of ṛṣis of the Bhārgava lineage with one sūkta only. — 5

Contd....2......

III Mandala (विश्वामित्र)

1. Total number of rsis of the Viswamitra lineage — 11
2. Largest number of sukta attributed to a rsi of the Viswamitra lineage – विश्वामित्र गाथिनः — 48
3. Number of rsis of the Viswamitra lineage with one sukta only. — 4

IV Mandala (गौतम)

1. Total number of rsis of the Gautama lineage — 3
2. Largest number of sukta attributed to a rsi of the Gautam lineage वामदेव गौतम — 55
3. Number of rsis of the Gautama lineage with one sukta only. — 00

IV Mandala (गौतम)

1. Total number of rsis of the Gautama lineage — 3
2. Largest number of sukta attributed to a rsi of the Gautam lineage वामदेव गौतम — 55
3. Number of rsis of the Gautama lineage with one sukta only. — 00

V Maṇḍala (आत्रेय)

1.	Total number of ṛsis of the Ātreya lineage	39
2.	Largest number of sūkta attributed to a ṛsi of the Ātreya lineage (श्यावाश्व आत्रेय और अत्रि भौम)	17
3.	Number of ṛsis of the Ātreya lineage with one sūkta only.	21

VI Maṇḍala (भरद्वाज)

1.	Total number of ṛsis of the Bhāradwāja lineage	12
2.	Largest number of sūkta attributed to a ṛsi of the Bharadwāja lineage (भरद्वाज बार्हस्पत्य)	62
3.	Number of ṛsis of the Bharadwāja. lineage with one sūkta only.	5

Contd...3.....

81

VII Mandala (वासिष्ठ)

1. Total number of rsis of the Vasistha lineage 14

2. Largest number of sukta belonging to a rsi of the Vasistha lineage (वासिष्ठ मैत्रावरुणी) 107

3. Rsis of the Vasistha lineage with one sukta only 11

<u>Non-Lineage Mandalas</u>

VIII Mandala.

1. Total number of rsis in Mandala VIII 24

2. Largest number of Sukta attributed to a rsi in Mandala VIII (दीर्घतमा औचथ्य) २५ 25

3. Number of rsis with one sukta only in Mandala VIII 17

IX Mandala

1. Total number of rsis in Mandala IX 23

2. Largest number of Sukta by a rsi in Mandala IX (असित काश्यप) 20

3. Rsis in Mandala IX with one Sukta only in Mandala IX 17

X Mandala

1. Total number of rsis in Mandala X 155

2. Largest number of Sukta by one rsi in Mandala X (त्रित आप्त्य) 12

3. Rsis in Mandala X with one Sukta only. 120

Contd...4.......

Section (ii)

1. Total number of Rsis/Rsikas in the Rgveda.

1. Lineage Rsis/Rsikas	166
2. Non-Lineage Rsis/Rsikas	202
	368

2. Rsis/Rsikas with one Sukta only 154.

APPENDIX II

(i) Total Number of rsis in each Mandala along with the largest number in that Mandala and the number of rsis with one Sukta only.

(ii) Total Number of Rsis/Rsikas in the Rgveda along with the number of those with one Sukta only.

APPENDIX III

1. Some Sūkta having a <u>mantra</u> from different ṛṣis and/or addressed to different devatā in different <u>chanda</u> as examples of the problem regarding the 'unity' that they are supposeed to have in terms of these three together.

   1.120, 8.1, 10.59.

१-[सूक्त-१२०]

[ऋषि– कक्षीवान् दैर्घतमस (औशिज)। देवता– अश्विनीकुमार, १२ दु:स्वप्ननाशक। छन्द– १ गायत्री, २ ककुप् उष्णिक्, ३ विराट् अनुष्टुप्, ४ नष्टरूपी अनुष्टुप्, ५ तनुशिरा उष्णिक्, ६ उष्णिक् (पादानुसार नहीं, केवल अक्षरानुसार) ७ विष्टारबृहती, ८ कृति, ९ विराट् अनुष्टुप्, १०-१२ गायत्री।]

१३४४. का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः।
कथा विधात्यप्रचेताः॥१॥

१३४५. विद्वांसाविद् दुरः पृच्छेदविद्वानित्थापरो अचेताः।
नू चिन्नु मर्ते अक्रौ॥२॥

१३४६. ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य।
प्रार्चद्दयमानो युवाकुः॥३॥

युवाकुः-युवां कामयमानः।

१३४७. वि पृच्छामि पाक्या३ न देवान्वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा।
पातं च सह्यसो युवं च रभ्यसो नः॥४॥

१३४८. प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्रियो वाम्।
प्रैषयुर्न विद्वान्॥५॥

१३४९. श्रुतं गायत्रं तकवानस्याहं चिद्धि रिरेभाश्विना वाम्।
आक्षी शुभस्पती दन्॥६॥

१३५०. युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरततंसतम्।
ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः॥७॥

१३५१. मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः।
स्तनाभुजो अशिश्वीः॥८॥

१३५२. दुहीयन्मित्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै।
इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै॥९॥

मित्रधितये-मित्राणां धारणार्थम्।

१३५३. अश्विनोरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः। तेनाहं भूरि चाकन॥१०॥

१३५४. अयं समह मा तनूह्याते जनाँ अनु। सोमपेयं सुखो रथः॥११॥

समह-धनेन सहित।

१३५५. अध स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवतः।
उभा ता बस्रि नश्यतः॥१२॥

॥~~अष्टमं~~ मण्डलम्॥

८ [सूक्त-१]

[ऋषि– १.२ प्रगाथ (घौर) काण्व, ३-२९ मेधातिथि-मेध्यातिथि काण्व, ३०-३३ आसङ्ग प्लायोगि, ३४ शश्वती आङ्गिरसी ऋषिका। देवता– इन्द्र, ३०-३४ आसङ्ग। छन्द– १-४ प्रगाथ (विषमा बृहती, समासतो बृहती), ४-३२ बृहती, ३३-३४ त्रिष्टुप्।]

५९७५. मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत।
इन्द्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत॥१॥

५९७६. अवक्रक्षिणं वृषभं यथाजुरं गां न चर्षणीसहम्।
विद्वेषणं संवननोभयङ्करं मंहिष्ठमुभयाविनम्॥२॥

५९७७. यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये।
अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम्॥३॥

५९७८. वि तर्तूर्यन्ते मघवन् विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम्।
उप क्रमस्व पुरुरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये॥४॥

५९७९. महे चन त्वामद्रिवः परा शुल्काय देयाम्।
न सहस्राय नायुताय वज्रिवो न शताय शतामघ॥५॥

५९८०. वस्याँ इन्द्रासि मे पितुरुत भ्रातुरभुञ्जतः।
माता च मे छदयथः समा वसो वसुत्वनाय राधसे॥६॥

५९८१. क्वेयथ क्वेदसि पुरुत्रा चिद्धि ते मनः।
अलर्षि युध्म खजकृत् पुरन्दर प्र गायत्रा अगासिषुः॥७॥

५९८२. प्रास्मै गायत्रमर्चत वावातुर्यः पुरन्दरः।
याभिः काण्वस्योप बर्हिरासदं यासद्वज्री भिनत्पुरः॥८॥

५९८३. ये ते सन्ति दशग्विनः शतिनो ये सहस्रिणः।
अश्वासो ये ते वृषणो रघुद्रुवस्तेभिर्नस्तूयमा गहि।।९।।

५९८४. आ त्व१द्य सबर्दुघां हुवे गायत्रवेपसम्।
इन्द्रं धेनुं सुदुघामन्यामिषमुरुधारामरङ्कृतम्।।१०।।

५९८५. यत्तुदत् सूर एतशं वङ्कू वातस्य पर्णिना।
वहत् कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुस्त्सरद् गन्धर्वमस्तृतम्।।११।।

५९८६. य ऋते चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्य आतृदः।
सन्धाता सन्धिं मघवा पुरूवसुरिष्कर्ता विह्रुतंपुनः।।१२।।

५९८७. मा भूम निष्ट्याइवेन्द्र त्वदरणा इव।
वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोषासो अमन्महि।।१३।।

५९८८. अमन्महीदनाशवोऽनुग्रासश्च वृत्रहन्।
सकृत्सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि।।१४।।

५९८९. यदि स्तोमं मम श्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः।
तिरः पवित्रं ससृवांस आशवो मन्दन्तु तुग्र्यावृधः।।१५।।

५९९०. आ त्व१द्य सधस्तुतिं वावातुः सख्युरा गहि।
उपस्तुतिर्मघोनां प्र त्वावत्वधा ते वश्मि सुष्टुतिम्।।१६।।

५९९१. सोता हि सोममद्रिभिरेमेनमप्सु धावत।
गव्या वस्त्रेव वासयन्त इन्नरो निर्धुक्षन्वक्षणाभ्यः।।१७।।

५९९२. अध ज्मो अध वा दिवो बृहतो रोचनादधि।
अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण।।१८।।

५९९३. इन्द्राय सु मदिन्तमं सोमं सोता वरेण्यम्।
शक्र एणं पीपयद्विश्वया धिया हिन्वानं न वाजयुम्।।१९।।

५९९४. मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा।
भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत्।।२०।।

५९९५. मदेनेषितं मदमुग्रमुग्रेण शवसा।
विश्वेषां तरुतारं मदच्युतं मदे हि ष्मा ददाति नः।।२१।।

५९९६. शेवारे वार्या पुरु देवो मर्ताय दाशुषे।
स सुन्वते च स्तुवते च रासते विश्वगूर्तो अरिष्टुतः।।२२।।

५९९७. एन्द्र याहि मत्स्व चित्रेण देव राधसा।
सरो न प्रास्युदरं सपीतिभिरा सोमेभिरुरु स्फिरम्।।२३।।

५९९८. आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये।
ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये।।२४।।

५९९९. आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशेप्या।
शितिपृष्ठा वहतां मध्वो अन्धसो विवक्षणस्य पीतये।।२५।।

६०००. पिबा त्व१स्य गिर्वणः सुतस्य पूर्वपा इव।
परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते।।२६।।

६००१. य एको अस्ति दंसना महाँ उग्रो अभि व्रतैः।
गमत्स शिप्री न स योषदा गमद्धवं न परि वर्जति।।२७।।

६००२. त्वं पुरं चरिष्ण्वं वधैः शुष्णस्य सं पिणक्।
त्वं भा अनु चरो अध द्विता यदिन्द्र हव्यो भुवः।।२८।।

६००३. मम त्वा सूर उदिते मम मध्यन्दिने दिवः।
मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसवा स्तोमासो अवृत्सत।।२९।।

६००४. स्तुहि स्तुहीदेते घा ते मंहिष्ठासो मघोनाम्।
निन्दिताश्वः प्रपथी परमज्या मघस्य मेध्यातिथे।।३०।।

६००५. आ यदश्वान्वनन्वतः श्रद्धयाहं रथे रुहम्।
उत वामस्य वसुनश्चिकेतति यो अस्ति याद्वः पशुः।।३१।।

६००६. य ऋज्रा मह्यं मामहे सह त्वचा हिरण्यया।
एष विश्वान्यभ्यस्तु सौभगासङ्गस्य स्वनद्रथः।।३२।।

६००७. अध प्लायोगिरति दासदन्यानासङ्गो अग्ने दशभिः सहस्रैः।
अधोक्षणो दश मह्यं रुशन्तो नळाइव सरसो निरतिष्ठन्।।३३।।

नडा इव-शरकाण्डानीव।

६००८. अन्वस्य स्थूरं ददृशे पुरस्तादनस्थ ऊरुरवरम्बमाणः।
शश्वती नार्यभिचक्ष्याह सुभद्रमर्य भोजनं बिभर्षि।।३४।।

[ऋषि– बन्धु, सुबन्धु, श्रुतबन्धु, विप्रबन्धु, गौपायन या लौपायन। देवता– १-३ निर्ऋति तथा सोम, ५-६ असुनीति, ७ लिङ्गोक्तदेवता (पृथिवी-द्यु-अन्तरिक्ष-सोम-पूषा-पथ्या-स्वस्ति), ८-१० द्यावा-पृथिवी, १० पूर्वार्द्ध ऋचा के द्यावा-पृथिवी अथवा इन्द्र। छन्द– त्रिष्टुप्, ८ पंक्ति, ९ महापंक्ति, १० पन्त्युत्तरा।]

९३८४. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयः स्थातारेव क्रतुमता रथस्य।
अध च्यवान उत्तवीत्यर्थं परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम्।।१।।

९३८५. सामन्नु राये निधिमन्न्वन्नं करामहे सु पुरुध श्रवांसि।
ता नो विश्वानि जरिता ममत्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम्।।२।।

९३८६. अभी ष्वर्यः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान्।
ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम्।।३।।

९३८७. मो षु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम्।
द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम्।।४।।

९३८८. असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः।
रारन्धि नः सूर्यस्य सन्दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व।।५।।

९३८९. असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम्।
ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नः स्वस्ति।।६।।

९३९०. पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम्।
पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां३ या स्वस्तिः।।७।।

९३९१. शं रोदसी सुबन्धवे यह्वी ऋतस्य मातरा। भरतामप यद्रपो द्यौः
पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत्।।८।।

९३९२. अव द्वके अव त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा। क्षमा चरिष्ण्वेककं
भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत्।।९।

९३९३. समिन्द्रेरय गामनड्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः।
भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत्।।१०

APPENDIX IV

Saptarsis in the Rgveda.

(i) 9.107, (ii) 9.67, (iii) 10.137

९-[सूक्त-१०७]

[ऋषि– सप्तर्षिगण (१ भरद्वाज बार्हस्पत्य, २ कश्यप मारीच, ३ गोतम राहूगण, ४ अत्रिभौम, ५ विश्वामित्र गाथिन, ६ जमदग्नि भार्गव, ७ वसिष्ठ मैत्रावरुणि)। देवता– पवमान सोम। छन्द– १-२, ४-७, १०-१५, १७-२६ प्रगाथ (बृहती, सतोबृहती), ३, १६ द्विपदा विराट्; ८-९ बृहती।]

८१०१. परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः।
दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्व१न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः॥१॥

८७०२. नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिन्तरः।
सुते चित्त्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम्।।२।।

८७०३. परि सुवानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः।।३।।

८७०४. पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि।
आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः।।४।।

८७०५. दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत्।
आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः।।५।।

८७०६. पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः।
त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः।।६।।

८७०७. सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः।
त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्यं रोहयो दिवि।।७।।

८७०८. सोम उ षुवाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम्।
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया।।८।।

८७०९. अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः।
समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते।।९।।

८७१०. आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया।
जनो न पुरि चम्वोर्विशद्धरिः सदो वनेषु दधिषे।।१०।।

८७११. स मामृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः।
अनुमाद्यः पवमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्वभिः।।११।।

८७१२. प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा।
अंशोः पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम्।।१२।।

८७१३. आ हर्यतो अर्जुने अत्के अव्यत प्रियः सूनुर्न मर्ज्यः।
तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्वा गभस्त्योः।।१३।।

८७१४. अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम्।
समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सरासः स्वर्विदः॥१४॥

८७१५. तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजा देव ऋतं बृहत्।
अर्षन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत्॥१५॥

८७१६. नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः॥१६॥

८७१७. इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः।
सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमी मृजन्त्यायवः॥१७॥

८७१८. पुनानश्चमू जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति।
अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत॥१८॥

८७१९. तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे।
पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधीँरति ताँ इहि॥१९॥

८७२०. उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊधनि।
घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुनाइव पप्तिम॥२०॥

८७२१. मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि॥२१॥

८७२२. मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने।
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि॥२२॥

८७२३. पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या।
त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः॥२३॥

८७२४. स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः।
त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः॥२४॥

८७२५. पवमाना असृक्षत पवित्रमति धारया।
मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च॥२५॥

८७२६. अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः।
जनयञ्ज्योतिर्मन्दना अवीवशद्गाः कृण्वानो न निर्णिजम्॥२६॥

९-[सूक्त-६७]

[ऋषि- भरद्वाज बार्हस्पत्य, ४-६ कश्यप मारीच, ७-९ गोतम राहूगण, १०-१२ अत्रि भौम, १३-१५ विश्वामित्र गाथिन, १६-१८ जमदग्नि भार्गव, १९-२१ वसिष्ठ मैत्रावरुणि, २२-३२ पवित्र आङ्गिरस अथवा वसिष्ठ मैत्रावरुणि अथवा दोनों। **देवता-** पवमान सोम, १०-१२ पवमान सोम अथवा पवमान पूषा, २३-२४ पवमान अग्नि, २५ पवमान अग्नि अथवा पवमान सविता, २६ पवमान अग्नि अथवा अग्नि और सविता, २७ पवमान अग्नि अथवा विश्वेदेवा, ३१-३२ पावमानी अध्येता स्तुति। छन्द- गायत्री, १६-१८ द्विपदा गायत्री, ३० पुर उष्णिक्, २७, ३१, ३२ अनुष्टुप्।]

८२६९. त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे। पवस्व मंहयद्रयिः॥१॥
८२७०. त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान्मत्सरिन्तमः। इन्द्राय सूरिरन्धसा॥२॥
८२७१. त्वं सुष्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिक्रदत्। द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम्॥३॥
८२७२. इन्दुर्हिन्वानो अर्षति तिरो वाराण्यव्यया। हरिर्वाजमचिक्रदत्॥४॥
८२७३. इन्दो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा।
वि वाजान्त्सोम गोमतः॥५॥
८२७४. आ न इन्दो शतग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम्।
भरा सोम सहस्रिणम्॥६॥
८२७५. पवमानास इन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः। इन्द्रं यामेभिराशत॥७॥
८२७६. ककुहः सोम्यो रस इन्दुरिन्द्राय पूर्व्यः। आयुः पवत आयवे॥८॥
८२७७. हिन्वन्ति सूरमुस्रयः पवमानं मधुश्चुतम्। अभि गिरा समस्वरन्॥९॥
८२७८. अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि। आ भक्षत्कन्यासु नः॥१०॥
८२७९. अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु। आ भक्षत्कन्यासु नः॥११॥
८२८०. अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि।
आ भक्षत्कन्यासु नः॥१२॥

वाचो जन्तुः कवीनां पवस्व सोम धारया। देवेषु रत्नधा असि।।१३।।

८२८२. आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते।
अभि द्रोणा कनिक्रदत्।।१४।।

८२८३. परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः।
श्येनो न तक्तो अर्षति।।१५।।

८२८४. पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः।।१६।।

८२८५. असृग्रन्देववीतये वाजयन्तो रथाइव।।१७।।

८२८६. ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत।।१८।।

८२८७. ग्राव्णा तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि।
दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्।।१९।।

८२८८. एष तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रमति गाहते। रक्षोहा वारमव्ययम्।।२०।।

८२८९. यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह। पवमान वि तज्जहि।।२१।।

८२९०. पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः।
यः पोता स पुनातु नः।।२२।।

८२९१. यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा। ब्रह्म तेन पुनीहि नः।।२३।।

८२९२. यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि नः। ब्रह्मसवैः पुनीहि नः।।२४।।

८२९३. उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च। मां पुनीहि विश्वतः।।२५।।

८२९४. त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः।
अग्ने दक्षैः पुनीहि नः।।२६।।

८२९५. पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया।
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा।।२७।।

८२९६. प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः।
देवेभ्य उत्तमं हविः।।२८।।

८२९७. उप प्रियं पनिप्नतं युवानमाहुतीवृधम्। अगन्म बिभ्रतो नमः।।२९।।

२९९. अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम।
आखुं चिदेव देव सोम॥३०॥

३००. यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः सम्भृतं रसम्।
सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना॥३१॥

३०१. पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः सम्भृतं रसम्।
तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्॥३२॥

[ऋषि– सप्तर्षिगण (१ भरद्वाज, २ कश्यप, ३ गोतम, ४ अत्रि, ५ विश्वामित्र, ६ जमदग्नि, ७ वसिष्ठ)। देवता– विश्वेदेवा। छन्द– अनुष्टुप्।]

१०१९६. उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः।
उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः॥१॥

१०१९७. द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः।
दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः॥२॥

१०१९८. आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः।
त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे॥३॥

१०१९९. आ त्वागमं शन्तातिभिरथो अरिष्टतातिभिः।
दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते॥४॥

~~मण्डल १०, सूक्त १३१~~

१०२००. त्रायन्तामिह देवास्त्रायतां मरुतां गणः।
त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथायमरपा असत्॥५॥

१०२०१. आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः।
आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्॥६॥

१०२०२. हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी।
अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोप स्पृशामसि॥७॥

APPENDIX V

Sūkta in Self-praise of the ṛṣis and the ṛṣikās.

1.	Seer praises the ṛṣi or himself	1.139
2.	Gurustavaḥ	3.26
3.	Self-praise of the seer as if Indra, Śyenastuti	4.26
4.	Śyenastuti	4.27
5.	Self-praise of the seer; also Dānastuti of Śrutaran	8.74
6.	Ṛtvikstutiḥ	10.19
7.	Self-praise of Indra Vaikuṇṭha	10.48/50
8.	Āngirasām Stutiḥ	10.62
9.	Self-praise of Agni	10.124
10.	Self-praise of Gandharwa	10.139
11.	Paulomi praises her own virtues and those of her co-wives	10.159
12.	The father of the seer Anila i.e. vāta	10.168
13.	The father of the seer Ula, i.e. vāta	10.186
14.	Self-praise of Sārparāñjñī	10.189

Note: Mentioned as such in the Index of the Deities of the Ṛgveda p/116-131 in the Bṛhad-Devatā, attributed to Śaunaka by Arthur Anthony Macdonell, Pub: Motilal Banarsidass, Delhi, 1965.

APPENDIX VI

Sūkta in praise of Yajamāna, yajamāna-dampati or gift in the Ṛgveda.

1.	Atrīṇāṃ Karma Kīrtyate	5.40
2.	Dānastuti of Abhyāvartin Sañjaya	6.27
3.	Dānastuti of Paijavana	7.18
4.	Dānastuti of Āsaṅga	8.1
5.	Dānastuti of Vibhindu	8.2
6.	Dānastuti of Pākasthāman	8.3
7.	Dānastuti of Kuruṅga	8.4
8.	Dānastuti of Kaśu	8.5
9.	Dānastuti of Citra	8.21
10.	Dānastuti of Varu	8.25
11.	Ṛathakkarmastuti	8.29
12.	Dānastuti of Yajmāna Dampati	8.31
13.	Dānastuti of Kānīta Pṛthuśravas	8.46
14.	Dānastuti of Praskaṇva	8.55/56
15.	Svādhyāyādhyetṛsaṃstavaḥ	9.67
16.	Gharmasaṃstavaḥ	9.83

Note: Mentioned as such in the Index of the Deities of the Ṛgveda p/116-131 in the Bṛhad-Devatā, attributed to Śaunaka by Arthur Anthony Macdonell, Pub: Motilal Banarsidass, Delhi, 1965.

APPENDIX VII

Upanisad in the Rgveda.

Note:

1. That some sukta in the Rgveda are called 'Upanisad' has not generally been noticed.

2. The use of the term 'Upanisad' in the Rgveda has little to do with what came to be called Upanisad in the Vedic tradition later. It has nothing to do with Ātman or Brahman or their relationship as found in those texts and made the centre of discussion in the Vedānta texts later.

APPENDIX. VII

1.	1.50	रोगघ्न उपनिषद्
2.	1.101	गर्भ स्त्रा विष्णुपनिषद्
3.	1.191	विष्णो पानिषद्
*4.	5.78	गर्भ स्राविण्युपनिषद्
5.	7.55	प्रस्वापिनिउपनिषद्
6.	10.145	सपत्नी बाधनउपनिषद्

* Satwalkar mentions Sūkta 5.78, Mantra 5-9 as Upaniṣad while Joshi does not do so in his edition of the Ṛgveda.

APPENDIX VIII

Bhavavrttam in the Rgveda.

1.	Bhāvavṛttam	10.129
2.	Bhāvavṛttam	10.130
*3.	Bhāvavṛttamapanesadam Suktam	10.145
4.	Bhāvavṛttam	10.154
5.	Bhāvavṛttam	10.190

Bhāvavṛttam is perhaps closest to what later came to be called 'Upaniṣad' in the vedic tradition. But, strangely, Bhāvavṛttam itself is at times considered as a devatā as, say in the Nasadiya Sūkta (10.129). Sūkta 10.130 also treats Bhavavṛttam as a devatā.

* According to the Index of Dieties in the Brahaddevatā.

APPENDIX IX

Ṛṣikās in the Ṛgveda.

Total Number of Ṛṣis and Ṛṣikās in the Ṛgveda

1	VII	वासिष्ठ मैत्रावरुणि	107
2	VI	भारद्वाज बार्हस्पत्य	62
3	IV	वामदेव गौतम	55
4	III	विश्वामित्र गाथिन	49
5	II	गृत्समद भार्गव शौनक	36/37
6	VIII	दीर्घतमा औचथ्य	25
7	VIII	अगस्त्य मैत्रावरुणि	24
8	IV	गौतम राहूगण	23
9	II	कुत्स आङ्गिरस	21
10	IX	असित काश्यप	20
11	IX	देवल काश्यप	20

V	शावाश्व आत्रेय	17
V	अत्रीभौम	17
I	मेधातिथि काण्व ~~काण्व~~	14
VIII	परुच्छेप दैवोदासि	13
IX	त्रित आपत्य	12
X	काक्षीवान दैर्घतमा औशीज	12
III	मधुच्छन्दा वैश्वामित्र	11
I	प्रस्कण्व काण्व	9
IX	अवत्सार काश्यप	9
VIII	पाराशर शाक्त्य	9
I	कण्व घौर	9
IV	नोधा गौतम	9

24	VIII	शुनःशेप आजीगर्ति	8
25	II	कवि भार्गव	8
26	IX	कश्यप मारीच	8
27	II	हिरण्यस्तूप आङ्गिरस	7
28	II	सव्य आङ्गिरस	7
29	X	विमद ऐन्द्र तथा विमद प्राजापत्य	7
30	IV	नोधा गौतम	7
31	I	मेध्यातिथि काण्व	6
32	X	प्रजापति वाच्य	6
33	X	इन्द्र	6
34	II	कृष्ण आङ्गिरस	6
35		ऋजिश्वा भारद्वाज	6
36		नृमेध आङ्गिरस	6
37	II	जमदग्नि भार्गव	6

8	I	सोभरी काण्व	5
9	I	प्रगाथ काण्व	5
0	II	अयास्य आङ्गिरस	5
11	III	प्रजापति वैश्वामित्र	5
2	VIII	मनु वैवस्वत	5
13	X	कवष ऐलूष	5
4	V	वसुश्रुत आत्रेय	4
5	V	~~सुत~~ सुतम्भर आत्रेय	4
6	VIII	गौरीवीति शाक्त्य	4
7	VI	ऋजिश्वा भारद्वाज	4
8	VIII	गाथी कौशिक	4
19	IX	उशना काव्य	4
0	X	सौचीक अग्नी	4
1	X	इन्द्र वैकुण्ठ	4
2	II	प्रभुवसु आङ्गिरस	4
3	II	जमदग्नि भार्गव	4

54	II	सोमाहुतिर्भार्गव	4
55	I	नाभाक काण्व	4
56	I	कुरुसुति काण्व	3
57	I	इरिम्बिठी काण्व	3
58	I	कुसीदीकाण्व	3
59	I	मेध्य काण्व	3
60		पर्वत काण्व	3
61		नारद काण्व	3
62	II	प्रियमेध आङ्गिरस	3
63	II	उचथ्य आङ्गिरस	3
64	II	त्रिरुप आङ्गिरस	3
65		पवित्र आङ्गिरस	3
66	III	ऋषभ आङ्गिरस वैश्वामित्र	3
67	V	बाहुवृक्त आत्रेय	3
68	VIII	विश्वमना वैयश्व	3

69		गृत्समद	3
70		कर्मगात्समद	3
71		त्रसदस्यु पौरकुत्स्य	3
72	IX	उष्ना काव्य	3
73	X	हार्विधान आङ्गिरस	3
74	X	वसुक ऐन्द्र	3
75	X	सुमित्र वाध्यश्व	3
76	X	जरतकर्ण ऐरावत	3
77	X	कुमार यामायन	3
78	II	प्रभुवसु आङ्गिरस	3
79		वसु भारद्वाज	3
80	I	ब्रह्मा ब्रम्हातिथि काण्व	2
81		वत्स काण्व	2
82		गोसूक्ती काण्व	2
83		अश्व सूक्ती काण्व	2

PAGE NO.
DATE / /

84	II	बृहस्पति आङ्गिरस	2
85		बिन्दु आङ्गिरस	2
86	II	राहुगण आङ्गिरस	2
87	II	बृहन्मति आङ्गिरस	2
88	II	तिरश्ची आङ्गिरस	2
89		सुकक्ष आङ्गिरस	2
90		पुरुमेध सुमेध आङ्गिरस	2
91	II	श्यूमरश्मि भार्गव	2
92	II	वेन भार्गव	2
93	II	जमदग्नि	2
94	III	कत वैश्वामित्र	2
95	III	रेणु वैश्वामित्र	2
96	III	विश्वामित्र और जमदग्नि	2
97	V	इष आत्रेय	2
98	V	पुरु आत्रेय	2
99	V	वसूयु आत्रेय	2
100	V	अवस्यु आत्रेय	2
101	V	गोपवन आत्रेय	2 ?
	पु		

102	V	गयआत्रेय	2
103	V	स्वस्ति आत्रेय	2
104	V	अर्चनाना आत्रेय	2
105	V	रातहव्य आत्रेय	2
106	V	उरुचक्रि आत्रेय	2
107	V	बाहुवृक्त आत्रेय	2
108	V	पौर आत्रेय	2
109	V	सत्यश्रवा आत्रेय	2
110	V	यजत आत्रेय	2
111	VI	शुनहोत्र भारद्वाज	2
112	VI	सुहोत्र भारद्वाज	2
113	VI	नर भारद्वाज	2
114	VI	पायुभारद्वाज	2
115	VIII	काश्यपमारीच	2
116	VIII	प्रगाथभार्ग	2
117	VIII	संवरणप्राजापत्य	2

118	VIII	उत्कील काव्य	२
119	VIII	शंयुर्बार्हस्पत्य	२
120	VIII	यम वैवस्वत	२
121	VIII	यमी वैवस्वती	२
122	VIII	इन्द्र	२
123	VIII	अम्बरीश वार्षगिरः	२
124	IX	दृल्हच्युत आगस्त्य	२
125	IX	वासिष्ठ मैत्रावरुणि	२
126	IX	रेभसून काश्यप	२
127	X	त्रिशिरा त्वाष्ट्र	२
128	X	लुश धानाक	२
129	X	घोषा काक्षीवती	२
130	X	वत्सप्रि भालन्दन	२
131	X	नाभानेदिष्ठ मानव	२
132	X	गयप्लात	२

PAGE NO.:
DATE: / /

133	X	गौरिवीतिशाक्त्य	2
134	X	वसुकर्णवासुक्रः	2
135	X	मन्युतापस	2
136	VII	वासिष्ठ	2 ?
137	VII	शक्ती वासिष्ठ	2
138	I	पुष्टिगु काण्व	1
139	I	प्रगाथो घौर काण्व	1
140	I	सृष्टिगु काण्व	1
141	I	सध्वंस काण्व	1
142	I	शशकर्ण काण्व	1
143	I	उशना काण्व	1
144	I	मातरिश्वा काण्व	1
145	I	ब्रह्मातिथि काण्व	1
146	I	पुनर्वत्स काण्व	1
147	I	सुपर्ण काण्व	1
148	I	मधुच्छंदा काण्व	1
149	I	कृश काण्व	1

150	I	पृषध्रकाण्व	1.
151	I	त्रिशोक काण्व	1.
152	I	नीपातिथि काण्व	1.
153	I	देवातिथिः काण्व	1.
154	I	आयुकाण्व	1.
155	II	श्रुतकक्ष अथवा सुकक्ष आङ्गिरस	1.
156	II	घोर आङ्गिरस	1.
157	II	धरुण आङ्गिरस	1.
158	II	वीतहव्य आङ्गिरस	1.
159	II	शाश्वती आङ्गिरस	1.
160	II	सहस्रवसुरोचिष आङ्गिरस	1.
161	II	पुरुहन्मा आङ्गिरस	1.
162	II	सुदीति आङ्गिरस	1.
163	II	पुरुमील्ह आङ्गिरस	1.
164	II	पूतदक्ष आङ्गिरस	1.
165	II	अमहीयु आङ्गिरस	1.

166	II	हरिमंत आङ्गिरस	1
167	II	उरु आङ्गिरस	1
168	II	उर्ध्वसद्मा आङ्गिरस	1
169	II	कृतयशा आङ्गिरस	1
170	II	शिशु आङ्गिरस	1
171	II	सप्तगु आङ्गिरस	1
172	II	मूर्धवान आङ्गिरस	1
173	II	वरु आङ्गिरस	1
174	II	दिव्य आङ्गिरस	1
175	II	भिक्षु आङ्गिरस	1
176	II	विहव्य आङ्गिरस	1
177	II	प्रचेता आङ्गिरस	1
178	II	संवर्त आङ्गिरस	1
179	II	ध्रुव आङ्गिरस	1
180	II	अभिवर्त आङ्गिरस	1
181	II	संवनन आङ्गिरस	1
182	II	कृत्नु भार्गव	1
183	II	नेमी भार्गव	1
184	II	भार्गवप्रयोग	1
185	II	च्यवन भार्गव	1
186	II	कूटो भार्गव	

186

187	III	अष्टक वैश्वामित्र	।
188	III	विश्वामित्र	।
189	III	जमदग्नि विश्वामित्र	।
190	III	पूरण वैश्वामित्र	।
191	V	बुध ~~वैश्वामित्र~~ आत्रेय	।
192	V	गविष्ठिर आत्रेय	।
193	V	कुमार आत्रेय	।
194	V	मृक्त वाहा आत्रेय	।
195	V	वव्रि आत्रेय	।
196	V	प्रस्वंत आत्रेय	।
197	V	सस आत्रेय	।
198	V	विश्वसामा आत्रेय	।
199	V	~~द्युम्न~~ द्युम्न विश्व ~~चर्ष~~ चर्षणि आत्रेय	।
200	V	विश्ववारा आत्रेय	।
201	V	वभ्रु आत्रेय	।
202	V	सदापृण आत्रेय	।

203	V	प्रतिक्षत्र आत्रेय	।
204	V	प्रतिरथ आत्रेय	।
205	V	प्रतिभानु आत्रेय	।
206	V	प्रतिप्रभ आत्रेय	।
207	V	श्रुतवित आत्रेय	।
208	V	सप्तवध्रि आत्रेय	।
209	V	एवयामरुत आत्रेय	।
210	V	अपाला आत्रेयी	।
211	V	अत्रि सांख्य	।
212	VI	गर्ग भारद्वाज	।
213	VI	रात्रि भारद्वाज	।
214	VI	श्यास भारद्वाज	।
215	VI	शिरिम्बिठ भारद्वाज	।
216	VI	सप्रथ भारद्वाज	।

217	VII	वासिष्ठ पुत्रगण	1
218	VII	इन्द्रप्रमति वासिष्ठ	1
219	VII	मन्यु वासिष्ठ	1
220	VII	उपमन्यु वासिष्ठ	1
221	VII	व्याघ्रपाद वासिष्ठ	1
222	VII	वृषगण वासिष्ठ	1
223	VII	कर्णश्रुत वासिष्ठ	1
224	VII	वसुक वासिष्ठ	1
225	VII	चित्रमहा वासिष्ठ	1
226	VII	प्रथ वासिष्ठ	1
227	VII	वासिष्ठ	1
228	VIII	मरुलगण	1
229	VIII	लोपामुद्रा	1
230	VIII	अगस्त्य शिष्य ब्रह्मचारी	1
231	VIII	मान्यु मैत्रावरुणि	1
232	VIII	प्रतर्दन दैवोदासि	1

233	VIII	ऋजाश्व वार्षागिरः	1
234	VIII	सहदेव वार्षागिरः	1
235	VIII	भयमान वार्षागिरः	1
236	VIII	सुराधस वार्षागिरः	1
237	VIII	नहुष मानव	1
238	VIII	चक्षु मानव	1
239	VIII	नाभानेदिष्ट मानव	1
240	VIII	शार्यात मानव	1
241	VIII	कलि प्रागाथ	1
242	VIII	हर्यत प्रागाथ	1
243	VIII	अग्नि बार्हस्पत्य	1
244	VIII	तपुमूर्धा बार्हस्पत्य	1
245	VIII	मनु सांवरण	1
246	VIII	मनु आप्सव	1
247	VIII	जेता माधुच्छन्दस	1
248	VIII	अघमर्षण माधुच्छन्दस	1
249	VIII	आसङ्ग प्लायोगी	1
250	VIII	वशाश्व्य	1
			4

IGNCA ... DATE ...

251	VIII	मत्स्य साम्मद	1
252	VIII	मैत्रावरुणि मान्य	1
253	VIII	मत्स्यजाल नद्ध	1
254	VIII	सप्तवध्रि	1
255	VIII	एकद्यु नौधस	1
256	IX	रेभकाश्यप	1
257	IX	निध्रुवि काश्यप	1
258	IX	शिखण्डिनि काश्यप	1
259	IX	भूतांश काश्यप	1
260	IX	विवृहा काश्यप	1
261	IX	दृल्हच्युत आगस्त्य	1
262	IX	दृल्ह दादच्युत	1
263	IX	भृगुवारुणि	1
264	IX	अकृष्ट माष	1
265	IX	सिकता निवावरी	1
266	IX	पृश्नि अजा	1

PAGE NO.
DATE

267	IX	अन्धीगुश्यावाश्वि	।
268	IX	ययाति नाहुष	।
269	IX	सप्त ऋषय	।
270	IX	ऋणञ्चय	।
271	IX	अग्नि धिष्णाय ऐश्वर	।
272	IX	अनानत पारुच्छेपि	।
273	X	द्वित आप्त्य	।
274	X	भुवन आप्त्य	।
275	X	विष्णु प्राजापत्य	।
276	X	दक्षिणा प्राजापत्य	।
277	X	हिरण्यगर्भ प्राजापत्य	।
278	X	प्रजापति परमेष्ठी	।
279	X	यज्ञ प्राजापत्य	।
280	X	यक्ष्मानाशन प्राजापत्य	।
281	X	पतङ्ग प्राजापत्य	।
282	X	प्रजावान प्राजापत्य	।

283	X	बार्हस्पत्य अग्नि	1
284	X	चाक्षुष अग्नि	1
285	X	अग्नि वरुण और सोम	1
286	X	तापस अग्नि	1
287	X	इन्द्र ऋषि	1
288	X	इन्द्र स्नुषा वसुकपत्नि	1
289	X	इन्द्र मुष्कवान	1
290	X	इन्द्रमातरा देवजामय	1
291	X	वृषकपिरेन्द्र	1
292	X	सर्वहरि ऐन्द्र	1
293	X	अप्रतिरथ ऐन्द्र	1
294	X	लव ऐन्द्र	1
295	X	जय ऐन्द्र	1
296	X	शंख यामायन	1
297	X	दमन यामायन	1
298	X	देवश्रवा यामायन	1
299	X	संकुसुक यामायन	1
300	X	मथित यामायन	1

301	X̄	कुमार यामायन	1
302	X̄	उर्ध्व कृष्ण यामायन	1
303	X̄	जूतिवातरश्ना	1
304	X̄	वातजूतिरश्ना	1
305	X̄	विप्रजूतिरश्ना	1
306	X̄	वृषाणक वातरश्ना	1
307	X̄	करिक्रत वातरश्ना	1
308	X̄	एतशः वातरश्ना	1
309	X̄	ऋष्यश्रृंग वातरश्ना	1
310	X̄	स्वनय भावयव्य	1
311	X̄	रोमशा	1
312	X̄	सुकीर्त्ति काक्षीवत	1
313	X̄	शबर काक्षीवत	1
314	X̄	अभितपसौर्य	1
315	X̄	चक्षु सौर्य	1
316	X̄	विभ्राट सौर्य	1
317	X̄	घर्म सौर्य	1

JYOTI PAGE NO. DATE

318	X	नहुष मानव	1
319	X	चक्षुमानव	1
320	X	शार्यत मानव	1
321	X	वैरूप अष्टादंष्ट्र	1
322	X	नभ प्रभेदन वैरूप	1
323	X	शत प्रभेदन वैरूप	1
324	X	साध्रि वैरूप	1
325	X	शार्ङ्ग जरिता	1
326	X	शार्ङ्ग द्रोण	1
327	X	शार्ङ्ग सारिसृक्व	1
328	X	शार्ङ्ग स्तम्बमित्र	1
329	X	केतु आग्नेय	1
330	X	वत्स आग्नेय	1
331	X	श्येन आग्नेय	1
332	X	मूर्धन्वान वामदेव्य	1
333	X	अंहोमुक वामदेव्य	1
334	X	धर्म तापस	1
335	X	अग्नि तापस	1

PAGE NO.:
DATE: / /

336	x	सुपर्ण तार्क्ष्य	1
337	x	अरिष्टनेमि तार्क्ष्य	1
338	x	वैखानसा (शतम्)	1
339	x	वैखानस नन्मु	1
340	x	दुर्मित कौत्स	1
341	x	सुमित्र कौत्स	1
342	x	जत्कर्णैरावत (सर्प)	1
343	x	अर्बुद काद्रवेय (सर्प)	1
344	x	उर्ध्वग्रावा आर्बुदि (सर्प)	1
345	x	भिषक् आथर्वण	1
346	x	बृहद्दिव आथर्वण	1
347	x	अनिल वातायन	1
348	x	उल वातायन	1
349	x	सिन्धुद्वीप अम्बरीष	1
350	x	सुबन्धु धौबेय	1
351	x	देवाः	1
352	x	अगस्त्यस्य स्वसा	1

PAGE NO.:
DATE: / /

353	x	माताऋषिका	1
354	x	बृहस्पति लौक्य	1
355	x	अदिति दाक्षायणी	1
356	x	सिन्धु क्षित प्रैयमेध	1
357	x	सूर्या सावित्री	1
358	x	नारायण	1
359	x	अरुण वैतहव्य	1
360	x	तान्वपार्थ्य	1
361	x	पुरूरवा ऐल	1
362	x	उर्वशी	1
363	x	देवापि आर्ष्टिषेण	1
364	x	दुवस्यु वान्दन	1
365	x	पणि असुर	1
366	x	सरमा देव शुनी	1
367	x	जुहू ब्रह्म जाया	1
368	x	उपस्तुत आर्ष्टिहव्य	1
369	x	उरुक्षय	1
	x		

370	x	अग्नि, वरुण और सोम	1
371	x	वाग आम्भृणी	1
372	x	कुल्मलबर्हिष शैलूषी	1
373	x	कुशिक सौभर	1
374	x	शकपूत नार्मेध	1
375	x	सुदास पैजवन	1
376	x	मान्धाता यौवनाश्व	1
377	x	गोधा (नेदिषिका)	1
378	x	ऋङ्ग औरव	1
379	x	विश्वावसुदेवगन्धर्व	1
380	x	देवमुनि ऐरंमद	1
381	x	सुवेदस शैरीष	1
382	x	पृथुवैन्य	1
383	x	अर्चनहैरण्यस्तूप	1
384	x	श्रद्धा कामायनी	1
385	x	शची पौलोमी	1
386	x	रक्षोहा ब्राह्म	1
387	x	कपोत नैर्ऋत	1

387

388	x	ऋषभ वैराज	।
389	x	शिबि औशीनर	।
390	x	प्रतर्दन काशिराज	।
391	x	वसुमना रोहिदश्व	।
392	x	त्वष्टा गर्भकर्त्ता	।
393	x	सत्यधृति वारुणि	।
394	x	सार्पराज्ञी	।

1st Mandal

1	मेधातिथि काण्व	1.12, 1.13, 1.14, 1.15, 1.16, 1.17, 1.18, 1.19, 1.20, 1.21, 1.22, 1.23, 8.1, 8.2	14
2.	प्रस्कण्व काण्व	1.44, 1.45, 1.46, 1.47, 1.48, 1.49, 1.50, 8.49, 9.95	9
3	कण्व घौर	1.36, 1.37, 1.38, 1.39, 1.40, 1.41, 1.42, 1.43, 9.94	9
4	मेध्यातिथि काण्व	8.1, 8.3, 8.33, 9.41, 9.42, 9.43	6
5	सोभरि काण्व	8.19, 8.20, 8.21, 8.22, 8.103	5
6	प्रगाथ काण्व	8.10, 8.48, 8.63, 8.64, 8.65	5
7	नाभाक काण्व	8.39, 8.40, 8.41, 8.42	4
8	पर्वत काण्व	8.12, 9.104, 9.105	3
9	नारद काण्व	8.13, 9.104, 9.105	3
10	इरिम्बिठी काण्व	8.16, 8.17, 8.18	3
11	मेध्य काण्व	8.53, 8.57, 8.58	3
12	कुरुसुति काण्व	8.76, 8.77, 8.78	3
13	कुसीदी काण्व	8.81, 8.82, 8.83	3
14	वत्स काण्व	8.6, 8.11	2
15	गोसुक्ती काण्व	8.14, 8.15	2
16	अश्वसुक्ति काण्व	8.14, 8.15	2

17	प्रगाथोघौर काण्व	8.1	1
18	देवातिथिकाण्व	8.4	1
19	ब्रह्मातिथिकाण्व	8.5	1
20	पुनर्वत्स काण्व	8.7	1
21	सध्वंस काण्व	8.8.	1
22	शशकर्ण काण्व	8.9	1
23	नीपातिथिकाण्व	8.34	1
24	त्रिशोक काण्व	8.45	1
25	पुष्टिगु काण्व	8.50	1
26	श्रुष्टिगुकाण्व	8.51	1
27	आयु काण्व	8.52	1
28	मातरिश्वाकाण्व	8.54	1
29	कृष काण्व	8.55	1
30	पृषध्र काण्व	8.56	1
31	सुपर्ण काण्व	8.59	1

II Mandal
Angirasas
Section. II

1	कुत्स आङ्गिरस	1.94, 1.95, 1.96, 1.97, 1.98, 1.101, 1.102, 1.103, 1.104, 1.105, 1.106, 1.107, 1.108, 1.109, 1.110, 1.111, 1.112, 1.113, 1.114, 1.115, 9.97	21
2	हिरण्यस्तूप आङ्गिरस	1.31, 1.32, 1.33, 1.34, 1.35, 9.4, 9.69	7
3	सव्य आङ्गिरस	1.51, 1.52, 1.53, 1.54, 1.55, 1.56, 1.57	7
4	कृष्ण आङ्गिरस	8.85, 8.86, 8.87, 10.42, 10.43, 10.44	6
5	नृमेध आङ्गिरस	8.89, 8.90, 8.98, 8.99, 9.27, 9.29	6
6	अयास्य आङ्गिरस	9.44, 9.45, 9.46, 10.67, 10.68	5
7.	प्रियमेध आङ्गिरस	8.2, 8.68, 8.69, 8.87, 9.28, 9.29	6
8	प्रभुवसु आङ्गिरस	5.35, 5.36, 9.35, 9.36	4
9	विरूप आङ्गिरस	8.43, 8.44, 8.75	3
10	उचथ्य आङ्गिरस	9.50, 9.51, 9.52	3
11	पवित्र आङ्गिरस	9.67, 9.73, 9.83	3
12	बिन्दु आङ्गिरस	8.94, 9.30	2
13	राहुगण आङ्गिरस	9.37, 9.38	2

14	श्रुतकक्ष अथवा सुकक्ष आङ्गिरस	8.92	1
15	सुकक्ष आङ्गिरस	8.92, 8.93	2
16	तिरश्ची आङ्गिरस	8.95, 8.96	2
17	पुरुमेध सुमेध आङ्गिरस	8.89, 8.90	2
18	बृहस्पति आङ्गिरस	9.39, 9.40	2
19	बृहस्पति आङ्गिरस	10.71, 10.72	2
20	घौर आङ्गिरस	3.36	1
21	धरुण आङ्गिरस	5.15	1
22	शितहव्य आङ्गिरस	6.15	1
23	शाश्वती आङ्गिरस	8.1	1
24	सहस्त्रवसुरोचिष आङ्गिरस	8.34	1
25	पुरुहन्मा आङ्गिरस	8.70	1
26	सुदीति आङ्गिरस	8.71	1
27	पुरुमिल्ह आङ्गिरस सह्यङ्गिरेक	8.71	1
28	पूतदक्ष आङ्गिरस	8.94	1
29	अमहीयु आङ्गिरस	9.61	1
30	हरिमंत आङ्गिरस	9.72	1
31	उरु आङ्गिरस	9.108	1

3

32	उर्ध्वसद्मा आङ्गिरस	9.108	1
33	कृतयशा आङ्गिरस	9.108	1
34	शिशु आङ्गिरस	9.112	1
35	सप्तगु आङ्गिरस	10.47	1
36	मूर्धन्वान आङ्गिरस	10.88	1
37	वरु आङ्गिरस	10.76	1
38	दिव्य आङ्गिरस	10.107	1
39	भिक्षु आङ्गिरस	10.117	1
40	विहव्य आङ्गिरस	10.128	1
41	प्रचेता आङ्गिरस	10.164	1
42	संवर्त आङ्गिरस	10.172	1
43	ध्रुव आङ्गिरस	10.173	1
44	अभीवर्त आङ्गिरस	10.174	1
45	संवनन आङ्गिरस	10.191	1

II Mandal
Bhargava

Section III

1.	कवि भार्गव	9.47, 9.48, 9.49, 9.75, 9.76, 9.77, 9.78, 9.79	8
2.	जमदग्नि भार्गव	8.101, 9.62, 9.65, 9.67, 9.107, 10.110	6
3	सोमाहुति भार्गव	2.4, 2.5, 2.6, 2.7	4
4	स्यूमरश्मि भार्गव	10.77, 10.78	2
5	वेन भार्गव	9.85, 10.123	2
6	जमदग्नि	3.62, 10.137	2
7	कृत्नु भार्गव	8.79	1
8	नेमो भार्गव	8.100	1
9	भार्गव प्रयोग	8.102	1
10.	च्यवन भार्गव	10.19	1
11	इटो भार्गव	10.171	1

III. Mandal

1	विश्वामित्रगाथिन	3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7, 3.8, 3.9, 3.10, 3.11, 3.12, 3.24, 3.25, 3.26, 3.27, 3.28, 3.29, 3.30, 3.31, 3.32, 3.33, 3.34, 3.35, 3.36, 3.37, 3.38, 3.39, 3.40, 3.41, 3.42, 3.43, 3.44, 3.45, 3.46, 3.47, 3.48, 3.49, 3.50, 3.51, 3.52, 3.53, 3.57, 3.58, 3.59, 3.60, 3.61, 3.62, 9.67, 9.107	4950
2	मधुच्छन्दा वैश्वामित्र	1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6, 1.7, 1.8, 1.9, 1.10, 9.1	11
3	प्रजापति वैश्वामित्र	3.38, 3.54, 3.55, 3.56, 9.101	5
4	ऋषभ वैश्वामित्र	3.13, 3.14, 9.71	3
5	कत वैश्वामित्र	3.17, 3.18	2
6	रेणु वैश्वामित्र	9.70, 10.89	2
7	देवरात वैश्वामित्र	1.24 to 1.30	7
8	अष्टक वैश्वामित्र	10.104	1
9	विश्वामित्र	10.137	1
11 10	जमदग्नि विश्वामित्र	10.167	1
10 11	पूरण वैश्वामित्र	10.160	1

IV Mandal

1	वामदेव गौतम	4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5, 4.6, 4.7, 4.8, 4.9, 4.10, 4.11, 4.12, 4.13, 4.14, 4.15, 4.16, 4.17, 4.18, 4.19, 4.20, 4.21, 4.22, 4.23, 4.24, 4.25, 4.26, 4.27, 4.28, 4.29, 4.30, 4.31, 4.32, 4.33, 4.34, 4.35, 4.36, 4.37, 4.38, 4.39, 4.40, 4.41, 4.45, 4.46, 4.47, 4.48, 4.49, 4.50, 4.51, 4.52, 4.53, 4.54, 4.55, 4.56, 4.57, 4.58 55
2	गौतम राहूगण	1.74, 1.75, 1.76, 1.77, 1.78, 1.79, 1.80, 1.81, 1.82, 1.83, 1.84, 1.85, 1.86, 1.87, 1.88, 1.89, 1.90, 1.91, 1.92, 1.93, 9.31, 9.67, 9.107 23
3	नोधा गौतम	1.58, 1.59, 1.60, 1.61, 1.62, 1.63, 1.64, 8.88, 9.93 9

V Mandal

1	शावाश्व आत्रेय	5.52, 5.53, 5.54, 5.55, 5.56, 5.57 5.58, 5.59, 5.60, 5.61, 5.81, 5.82 8.35, 8.36, 8.37, 8.38, 9.32.	17
2	अत्रिभौम	5.27, 5.37, 5.38, 5.39, 5.40, 5.41 5.42, 5.43, 5.76, 5.77, 5.83 [5.86] 5.84, 5.85, 5.86, 9.67, 9.107	17
3	वसुश्रुत आत्रेय	5.3, 5.4, 5.5, 5.6.	4
4	सुतम्भर आत्रेय	5.11, 5.12, 5.13, 5.14	4
5	बाहुवृक्त आत्रेय	5.71, 5.72	2
6	इषआत्रेय	5.7, 5.8	2
7	गय आत्रेय	5.9, 5.10	2
8	पुरुआत्रेय	5.16, 5.17	2
9	वसुयुआत्रेय	5.25, 5.26	2
10	अवस्यु आत्रेय	5.31, 5.75	2
11	स्वस्ति आत्रेय	5.50, 5.51	2
12	अर्चनाना आत्रेय	5.63, 5.64	2
13	रातहव्य आत्रेय	5.65, 5.66	2
14	यजतआत्रेय	5.67, 5.68	2
15	उरुचक्रिआत्रेय	5.69, 5.70	2
16	बाहुवृक्त आत्रेय	5.71, 5.72	2
17	पौरआत्रेय	5.73, 5.74	2

P.T.O

18	सत्यश्रवा आत्रेय	5.79, 5.80	2
18	श्या		
19	बुध आत्रेय	5.1	1
20	गविष्ठिर आत्रेय	5.1	1
21	कुमार आत्रेय	5.2	1
22	मृक्तवाहा द्वित आत्रेय	5.18	1
23	वाव्रि आत्रेय	5.19	1
24	प्रस्वंत आत्रेय	5.20	1
25	सस आत्रेय	5.21	1
26	विश्वसामा आत्रेय	5.22	1
27	द्युम्न विश्वचर्षणि आत्रेय	5.23	1
28	विश्ववारा आत्रेयी	5.28	1
29	बभ्रु आत्रेय	5.30	1
30	सदापृण आत्रेय	5.45	1
31	प्रतिक्षत्र आत्रेय	5.46	1
32	प्रतिरथ आत्रेय	5.47	1
33	प्रतिभानु आत्रेय	5.48	1
34	प्रतिप्रभ आत्रेय	5.49	1

PTO

35	श्रुतवित आत्रेय	5.62
36	सप्तवध्रि आत्रेय	5.78
37	एवयामरुत आत्रेय	5.87
38	अपाला आत्रेयी	8.91
39	अत्रि सांख्य	10.143

VI Mandal

1	भारद्वाज बार्हस्पत्य	6.1, 6.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.7, 6.8, 6.9, 6.10, 6.11, 6.12, 6.13, 6.14, 6.15, 6.16, 6.17, 6.18, 6.19, 6.20, 6.21, 6.22, 6.23, 6.24, 6.25, 6.26, 6.27, 6.28, 6.29, 6.30, 6.37, 6.38, 6.39, 6.40, 6.41, 6.42, 6.43, 6.53, 6.54, 6.55, 6.56, 6.57, 6.58, 6.59, 6.60, 6.61, 6.62, 6.63, 6.64, 6.65, 6.66, 6.67, 6.68, 6.69, 6.70, 6.71, 6.72, 6.73, 6.74, 9.67, 9.107, 10.137	62
2	ऋजिश्वा भारद्वाज	6.49, 6.50, 6.51, 6.52, 9.98, 9.108	6
3	वसु भारद्वाज	9.80, 9.81, 9.82	3
4	सुहोत्र भारद्वाज	6.31, 6.32	2
5	शुनहोत्र भारद्वाज	6.33, 6.34	2
6	नर भारद्वाज	6.35, 6.36	2
7	पायु भारद्वाज	6.75, 10.87	2
8	गर्ग भारद्वाज	6.47.	1
9	रात्रि भारद्वाज	10.127.	1
10	शास भारद्वाज	10.152.	1
11	शिरिम्बिठ भारद्वाज	10.155	1
12	सप्रथ भारद्वाज	10.181.	1

VII (Mandal)

.1	वासिष्ठ मैत्रावरुणि	7.1, 7.2, 7.3, 7.4, 7.5, 7.6, 7.7, 7.8, 7.9, 7.10, 7.11, 7.12, 7.13, 7.14, 7.15, 7.16, 7.17, 7.18, 7.19, 7.20, 7.21, 7.22, 7.23, 7.24, 7.25, 7.26, 7.27, 7.28, 7.29, 7.30, 7.31, 7.32, 7.33, 7.34, 7.35, 7.36, 7.37, 7.38, 7.39, 7.40, 7.41, 7.42, 7.43, 7.44, 7.45, 7.46, 7.47, 7.48, 7.49, 7.50, 7.51, 7.52, 7.53, 7.54, 7.55, 7.56, 7.57, 7.58, 7.59, 7.60, 7.61, 7.62, 7.63, 7.64, 7.65, 7.66, 7.67, 7.68, 7.69, 7.70, 7.71, 7.72, 7.73, 7.74, 7.75, 7.76, 7.77, 7.78, 7.79, 7.80, 7.81, 7.82, 7.83, 7.84, 7.85, 7.86, 7.87, 7.88, 7.89, 7.90, 7.91, 7.92, 7.93, 7.94, 7.95, 7.96, 7.97, 7.98, 7.99, 7.100, 7.101, 7.102, 7.103, 7.104, 9.67, 9.90, 9.97, 9.107	107
.2	वासिष्ठ पुत्रगण	7.33.	1
.3	शक्ति वासिष्ठ	9.97, 9.108	2
.4	मृळीक वासिष्ठ	9.97, 10.150	2
.5	इन्द्र प्रमति वासिष्ठ	9.97	1
.6	मन्यु वासिष्ठ	9.97	1
.7	उपमन्यु वासिष्ठ	9.97	1
.8	व्याघ्रपाद वासिष्ठ	9.97	1
.9	वृषगण वासिष्ठ	9.97	1
.10	कर्णश्रुत वासिष्ठ	9.97	1

P.T.O.

144

PAGE NO.: 2

DATE: / /

11	वस्तुक वासिक	9.97.	1
12	चित्रमहा वासिक	10.122.	1
13	प्रथ वासिक	10.181.	1
14	वासिक	10.137.	1

VIII Mandal

1.	दीर्घतमा औचित्थ्य	1.140, 1.141, 1.142, 1.143, 1.144 1.145, 1.146, 1.147, 1.148, 1.149 1.150, 1.151, 1.152, 1.153, 1.154 1.155, 1.156, 1.157, 1.158, 1.159, 1.160 1.161, 1.162, 1.163, 1.164	25
2.	अगस्त्य मैत्रावरुणि	1.165, 1.166, 1.167, 1.168, 1.169 1.170, 1.171, 1.172, 1.173, 1.174 1.175, 1.176, 1.177, 1.178, 1.179 1.180, 1.181, 1.182, 1.183, 1.184 1.185, 1.186, 1.187, 1.188, 1.189 1.190, 1191	27
3	इन्द्र	1.165, 1.170	2
4	मरुतगण	1.165.	1
5	लोपामुद्रा	1.179.	1
6	अगस्त्य शिष्य ब्रह्मचारी	1.179.	1
7	मान्यु मैत्रावरुणि	8.67.	1
8	परुच्छेप दैवोदासि	1.127, 1.128, 1.129, 1.130, 1.131, 1.132, 1.133, 1.134, 1.135, 1.136 1.137, 1.138, 1.139	13
9	प्रतर्दन दैवोदासि	9.96.	1

VIII Mandal

1.	दीर्घतमा औचथ्य	1.140, 1.141, 1.142, 1.143, 1.144, 1.145, 1.146, 1.147, 1.148, 1.149, 1.150, 1.151, 1.152, 1.153, 1.154, 1.155, 1.156, 1.157, 1.158, 1.159, 1.160, 1.161, 1.162, 1.163, 1.164	25
2.	अगस्त्य मैत्रावरुणि	1.165, 1.166, 1.167, 1.168, 1.169, 1.170, 1.171, 1.172, 1.173, 1.174, 1.175, 1.176, 1.177, 1.178, 1.179, 1.180, 1.181, 1.182, 1.183, 1.184, 1.185, 1.186, 1.187, 1.188, 1.189, 1.190, 1.191	27
3	इन्द्र	1.165, 1.170	2
4	मरुतगण	1.165.	1
5	लोपामुद्रा	1.179.	1
6	अगस्त्य शिष्य ब्रह्मचारी	1.179.	1
7	मान्य मैत्रावरुणि	8.67.	1
8	परुच्छेप दैवोदासि	1.127, 1.128, 1.129, 1.130, 1.131, 1.132, 1.133, 1.134, 1.135, 1.136, 1.137, 1.138, 1.139	13
9	प्रतर्दन दैवोदासि	9.96.	1

			2
	अम्बरीश वार्षागिरः	9.98, 1.100	2
11	ऋज्राश्च वार्षागिरः	1.100	1
12	सहदेव वार्षागिरः	1.100	1
13	भयमान वार्षागिरः	1.100	1
14	सुराधस वार्षागिर	1.100	1
15	नहुष मानव	9.101	1
16	चक्षु मानव	9.106	1
17	नाभानेदिष्ट मानव	10.61	1
18	शार्यात मानव	10.92	1
19	भर्ग प्रागाथ	8.60, 8.61	2
20	कलि प्रागाथ	8.66	1
21	हर्यत प्रागाथ	8.72	1
22	शंयु बार्हस्पत्य	6.44, 6.45, 6.46, 6.48.	4
23	अग्नि बार्हस्पत्य	8.102	1
24	तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्य	10.182	1

25	मनु सांवरण	9.101	1
26	मनुआपस्त्व	9.106	1
27	मनुवैवस्वत	8.27, 8.28, 8.29, 8.30 8.31	5
28	यमवैवस्वत	10.10, 10.14	2
29	यमीवैवस्वती	10.10, 10.154	2
30	गृत्समद	2.27, 2.28, 2.29	3
31	कूर्म गार्त्समद	2.27, 2.28, 2.29	3
32	पैराशर शाक्त्य (प.रा.शा.)	1.65, 1.66, 1.67, 1.68 1.69, 1.70, 1.71, 1.72 1.73, 9.97.	10
33	गौरिवीति शाक्त्य	5.29, 9.108, 10.73, 10.74	4
34	जैता माधुच्छन्दस	1.11	1
35	अघमर्षण माधुच्छन्दस	10.190	1
36	शुनाशेष आजीगर्ति	1.24, 1.25, 1.26, 1.27 1.28, 1.29, 1.30, 9.3	8
37	गाथी (थी) कौशिक →	3.19, 3.20, 3.21, 3.22	4
38	विश्वमना वैयश्व	8.23, 8.24, 8.25, 8.26	4
39	त्रसदस्यु पौरुकुत्स्य	4.42, 5.27, 9.110	3
40	उत्कील कात्य	3.15, 3.16	2
41	अरुण त्रैवृष्ण	5.27, 9.110	2

42	आसङ्ग प्लायोगी	8.1	ı
43	वशोऽश्व्य	8.46	ı
44	मत्स्य साम्मद	8.67	ı
45	मैत्रावरुणी मान्य	8.67	ı
46	मत्स्य जालनद्ध	8.67	ı
47	सप्त वध्रि	8.73	ı
48	ऐकद्यु नौधस	8.80	ı

IX Mandal

1	असित काश्यप	9.5, 9.6, 9.7, 9.8, 9.9, 9.10, 9.11, 9.12, 9.13, 9.14, 9.15, 9.16, 9.17, 9.18, 9.19, 9.20, 9.21, 9.22, 9.23, 9.24	20
2	देवल काश्यप	9.5, 9.6, 9.7, 9.8, 9.9, 9.10, 9.11, 9.12, 9.13, 9.14, 9.15, 9.16, 9.17, 9.18, 9.19, 9.20, 9.21, 9.22, 9.23, 9.24	20
3	अवत्सार काश्यप	5.44, 5.53, 9.54, 9.55, 9.56, 9.57, 9.58, 9.59, 9.60	9
4	कश्यप मारीच	1.99, 8.29, 9.64, 9.67, 9.91, 9.92, 9.113, 9.114	8
5	रेभसून काश्यप	9.99, 9.100	2
6	रेभ काश्यप	8.97	1
7	निध्रुवि काश्यप	9.63	1
8	शिखण्डिनि काश्यप	9.104	1
9	भूतांश काश्यप	10.106	1
10	विवृहा काश्यप	10.163	1
11	उशना काव्य	8.84, 9.87, 9.88, 9.89	4
12	दृढच्युत आगस्त्य	9.25	1
13	इध्मवाहदार्ढच्युत	9.26	1
14	भृगु वारुणि	9.65	1

PTO

15	अकृष्ट माष	9.86	1
16	सिकता निवावरी	9.86	1
17	पृश्नि-अजा	9.86	1
18	अन्धीगुश्यावाश्वि	9.101	1
19	ययाति नाहुष	9.101	1
20	सप्तऋषय	9.107	1
21	ऋणञ्चय	9.108	1
22	अग्नि धिष्ण्य ऐश्वर	9.109	1
23	अनानत पारुच्छेपि	9.111	1

X Mandal

	आप्त्य		
1	त्रित आप्त्य	1.105, 8.47, 9.33, 9.34, 9.102, 10.1, 10.2, 10.3, 10.4, 10.5, 10.6, 10.7	12
2	द्वित आप्त्य	9.103	1
3	भुवन आप्त्य	10.157	1
	प्राजापत्य		
4	प्रजापति वाच्य	, 3.54, 3.55, 3.56, 9.84, 9.101	6
5	संवरण प्राजापत्य	5.33, 5.34	2
6	विमद प्राजापत्य	10.20, 10.21, 10.22, 10.23, 10.24, 10.25, 10.26,	7
7	विष्णु प्राजापत्य	10.184	1
8	दक्षिणा प्राजापत्य	10.107	1
9	हिरण्यगर्भ प्राजापत्य	10.121	1
10	प्रजापति परमेष्ठी	10.129	1
11	यज्ञ प्राजापत्य	10.130	1
12	यक्ष्मानाशन प्राजापत्य	10.161	1
13	पतङ्ग प्राजापत्य	10.177	1
14	प्रजावान प्राजापत्य	10.183	1

X Mandal

15	पावक अग्नि	8.102, 10.140	2
16	बार्हस्पत्य अग्नि	8.102	1
17	चाक्षुस अग्नि	9.106	1
18	सौचीक अग्नि	10.51, 10.52, 10.79, 10.80	4
19	वैश्वानर अग्नि	10.79, 10.80	2
20	अग्नि वरुण और सोम	10.124	1
~~21~~	~~सप्तिर्वाजंभर~~	~~10.79, 10.80~~	~~2~~
21	तापस अग्नि	10.141	1
22	सप्तिर्वाजंभर इन्द्र	10.79, 10.80	2
23	इन्द्र	1.165, 1.170, 4.18, 4.26, 8.100, 10.86	6
24	इन्द्र ऋषि	10.28	1
25	इन्द्र स्नुषा वशुक पत्नि	10.28	1
26	इन्द्र मुष्कवान	10.38	1
27	इन्द्र वैकुण्ठ	10.48, 10.49, 10.50	3
28	इन्द्र मातरः देवजामय	10.153	1
29	विमद ऐन्द्र	10.20, 10.21, 10.22, 10.23, 10.24 10.25, 10.26	7
30	वसुक ऐन्द्र	10.27, 10.29	2

31	वृषकापि ऐन्द्र	10.86	1
32	सर्वहरि ऐन्द्र	10.96	1
33	अप्रतिरथ ऐन्द्र	10.103	1
34	लव ऐन्द्र	10.119	1
35	जय ऐन्द्र	10.180	1
	यामायन		
36	शंख यामायन	10.15	1
37	दमन यामायन	10.16	1
38	देवश्रवा यामायन	10.17	1
39	संकुसुक यामायन	10.18	1
40	मथित यामायन	10.19	1
41	कुमार यामायन	10.135	1
42	ऊर्ध्वकृष्ण यामायन	10.144	1

	वातरश्ना		
43	जूति वातरश्ना	10.136	1
44	वातजूति रश्ना	10.136	1
45	विप्रजूति रश्ना	10.136	1
46	वृषाणक वात रश्ना	10.136	1
47	करिक्रत वात रश्ना	10.136	1
48	एतशः वातरश्ना	10.136	1
49	ऋष्यशृंग वातरश्ना	10.136	1
	काक्षीवान		
50	काक्षीवान औशिज दैर्घतमस	1.116, 1.117, 1.118, 1.119, 1.120, 1.121, 1.122, 1.123, 1.124, 1.125, 9.74, 1.126,	12
51	स्वनय भावयव्य	1.126	1
52	रोमशा	1.126	1
53	घोषा काक्षीवती	10.39, 10.40	2
54	सुकीर्ति काक्षीवत	10.131	1
55	शबर काक्षीवत	10.169	1

			5
	सौर्य		
	अभितप सौर्य	10.37	1
7	चक्षु सौर्य	10.159	1
8	विभ्राट सौर्य	10.170	1
59	घर्म सौर्य	10.181	1
	मानव		
	नहुष मानव	10.101	1
61	चक्षु मानव	10.106	1
62	नाभा नेदिष्ठ मानव	10.61, 10.62	2
63	शार्याति मानव	10.92	1
	वैरूप:		
4	वैरूप अष्ट्रादंष्ट्र	10.111	1
5	नभ: प्रभेदन वैरूप	10.112	1
66	शतप्रभेदन वैरूप	10.113	1
67	सध्रि वैरूप	10.114	1
	शार्ङ्ग:		
68	शार्ङ्ग जरिता	10.142	1
69	शार्ङ्ग द्रोण	10.142	1
70	शार्ङ्ग सारिसृक्व	10.142	1
71	शार्ङ्ग स्तम्बमित्र	10.142	1

6

	आग्नेय		
72	कुमार आग्नेय	7.101, 7.102	2
73	केतु आग्नेय	10.156	1
74	वत्स आग्नेय	10.187	1
75	श्येन आग्नेय	10.188	1
	वामदेव्य		
76	बृहदुक्थ वामदेव्य	10.54, 10.55, 10.56	3
77	मूर्धन्वान वामदेव्य	10.88	1
78	अंहोमुक वामदेव्य	10.126	1
	तापस		
79	मन्यु तापस	10.83, 10.84	2
80	घर्म तापस	10.114	1
81	अग्नि तापस	10.141	1
	तार्क्ष्य		
82	सुपर्ण तार्क्ष्य	10.144	1
83	अरिष्टनेमि तार्क्ष्य	10.178	1

	वैखानस		
84	वैखानसाः (शतम)	9.66	1
85	वैखानस वम्रु	10.99	1
	कौत्स		
86	दुर्मित कौत्स	10.105	1
87	सुमित्र कौत्स	10.105	1
	सर्प		
88	जत्कर्ण ऐरावत (सर्प)	10.76	1
89	अर्बुद काद्रवेय (सर्प)	10.94	1
90	उर्ध्व ग्रावा आर्बुदि (सर्प)	10.175	1
	आथर्वण		
91	भिषक आथर्वण	10.97	1
92	बृहद्दिव आथर्वण	10.120	1
	वातायन		
93	अनिल वातायन	10.168	1
94	उल वातायन	10.186	1
95	त्रिशिरा त्वाष्ट्र	10.8, 10.9	2
96	सिन्धुद्वीप अम्बरीश	10.9	1
97	कवष ऐलूष	10.30, 10.31, 10.32, 10.33, 10.34	5
98	लुश धानाक	10.35, 10.36	2

[illegible]	सुहस्त्य घौषेय	10.41	1
100	वत्सप्रि भालन्दन	10.45, 10.46	2
101	वेना:	10.53	1
102	बंधु	5.24, 10.57, 10.58, 10.59, 10.60	5
103	सुबंधु	5.24, 10.57, 10.58, 10.59, 10.60	5
104	विप्रबंधु	5.24, 10.57, 10.58, 10.59, 10.60	5
105	गौपायन	5.24, 10.57, 10.58, 10.59, 10.60	5
106	लौपायन	5.24, 10.57, 10.58, 10.59, 10.60	5
107	अगस्त्य स्वसा	10.60	1
108	माता ऋषिका	10.60	1
109	गय प्लात	10.63, 10.64	2
110	वसुकर्ण वासुक	10.65, 10.66	2
111	सुमित्र वाध्यश्व	10.69, 10.70	2
112	बृहस्पति लौक्य	10.72	1
113	अदिति दाक्षायणी	10.72	1

9

114	सिन्धुक्षित प्रैयमेध	10.75	1
115	सप्ति वाजंभर	10.79, 10.80	2
116	विश्वकर्मा भौवन	10.81, 10.82	2
117	सूर्या सावित्री	10.85	1
118	इन्द्राणी	10.86, 10.145	2
119	नारायण	10.90	1
120	अरुण वैतहव्य	10.91	1
121	तान्व पार्थ्य	10.93	1
122	पुरूरवा ऐल	10.95	1
123	उर्वशी	10.95	1
124	देवापि आर्ष्टिषेण	10.98	1
125	दुवस्यु वान्दन	10.100	1
126	पणि असुर	10.108	1
127	सरमा देव शुनी	10.108	1
128	जुहू ब्रह्म जाया	10.109	1
129	उपस्तुत वार्ष्टिहव्य	10.115	1
130	उरुक्षय आमहीयव	10.118	1
131	अग्नि वरुण और सोम	10.124	1

132	वागाम्भृणी	10.125	1
133	कुल्मलबर्हिष शैलूषी	10.126	1
134	कुशिक सौभर	10.127	1
135	शकपूत नार्मेध	10.132	1
136	सुदास् पैजवन	10.133	1
137	मान्धाता यौवनाश्व	10.134	1
138	गोधा (ऋषिका)	10.134	1
139	अङ्ग औरव	10.138	1
140	विश्वावसु देवगन्धर्व	10.139	1
141	देवमुनि ऐरंमद	10.146	1
142	सुवेदस शैरीष	10.147	1
143	पृथु वैन्य	10.148	1
144	अर्चन हैरण्यस्तूप	10.149	1
145	श्रद्धा कामायनी	10.151	1
146	शची पौलोमी	10.159	1
147	रक्षोहा ब्राह्म	10.162	1
148	कपोत नैर्ऋत	10.165	1
149	ऋषभ वैराज	10.166	1

150	शिवि औशीनर	10.179	।
151	प्रतर्दन काशिराज	10.179	।
152	वसुमना रोहिदश्व	10.179	।
153	त्वष्टा गर्भकर्त्ता	10.184	।
154	सत्यधृति वारुणि	10.185	।
155	सार्पराज्ञी	10.189	।